

Tomislav Raukar

**SREDNJOVJEKOVNE EKONOMIJE
I HRVATSKA DRUŠTVA**

PF press

Filozofski fakultet u Zagrebu

Odsjek za povijest

Katedra za hrvatsku povijest

Tomislav Raukar

**SREDNJOVJEKOVNE EKONOMIJE
I HRVATSKA DRUŠTVA**

Zagreb, 2003.

FF press

Udžbenici i priručnici
Sv. III.

Tomislav Raukar

SREDNJOVJEKOVNE EKONOMIJE I HRVATSKA DRUŠTVA

Zagreb, 2003.

Urednik:

Prof. dr. sc. Miljenko Jurković

Jezični savjetnik:

Prof. dr. sc. Josip Silić

Grafičko oblikovanje i računalni slog:

Boris Bui

Prelomljeno u fontovima Century Schoolbook i Bodoni.

Nakladnik:

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Naklada:

500 primjeraka

Tisak:

Birotisak, Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 338(497,5)(091)

RAUKAR, Tomislav

Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska
društva / Tomislav Raukar. - Zagreb : Filozofski
fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Bibliografija.

ISBN 953-175-194-3

I. Gospodarska povijest - Hrvatska - Srednji vijek

430626101

Sadržaj

A) Uvod	5
1) Historiografija: rezultati, perspektive	5
2) Zbog čega ekonomska povijest danas?	6
B) Prostor i gospodarstvo	8
1) Društvena područja	8
2) Grad i prostor	9
3) Ekonomije i prostor	10
4) Politika i gospodarstvo	12
C) Gospodarski sustavi	14
1) Ekonomije i srednjovjekovlje	14
2) Gospodarski sustavi istočnojadranskih komuna	14
3) Mletački gospodarski sustav	16
D) Gospodarske djelatnosti	19
1) Zemljišna proizvodnja	19
2) Obrti: zajedništva i odvajanja	21
3) Trgovina: univerzalnost i profesionalnost	23
4) Brodovi i ljudi	25
E) Ekonomije i ljudi	29
1) Zemljište i proizvodnja	29
2) Žito i glad	33
3) Epidemije i ratovi	36
4) Ekonomika migracijâ	39
F) Ekonomije i prihodi	44
1) Od imućnosti do siromaštva	44
2) Razina prihoda: posluga	45
3) Razina prihoda: težak i kmet	47
4) Razina prihoda: obrtnik	50
5) Prihodi društvene elite	53
G) Ekonomija svakodnevice	55
1) Imovnost i svakodnevni prostor	55
2) Imovnost i mirazi	57
3) Imovnost i dobročinstvo	59
Bilješke	61
Izvori	67
Literatura	69

SREDNJOVJEKOVNE EKONOMIJE I HRVATSKA DRUŠTVA

A) Uvod

1) Historiografija: rezultati, perspektive

Počeci proučavanja gospodarskih pojava na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru u modernoj su hrvatskoj historiografiji primjetni već u drugoj polovici XIX. stoljeća, prije svega u radovima Petra Matkovića, Ivana Tkalčića ili Radoslava Lopašića. Njihova istraživanja o mletačkoj ekonomskoj politici, gospodarskom razvoju zagrebačkoga Gradeca ili o zemljišnom vlastelinstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj zameci su hrvatske ekonomske historiografije.¹ Njima se nakon prvoga svjetskog rata pridružuje Grga Novak, koji 1923. godine objavljuje prvu monografiju iz gospodarske povijesti u hrvatskoj historiografiji – *Split u svjetskom prometu*.² No unatoč neospornoj vrijednosti njihovih istraživačkih napora, ekonomska povijest još uvijek nije bila zasebna znanstvena disciplina u hrvatskoj medievalnoj historiografiji. Ona je to postala tek u sredini XX. stoljeća, nakon drugoga svjetskog rata.

U tri desetljeća plodnoga razvoja, približno između 1950. i 1980. godine, hrvatska ekonomska historiografija obogaćena je velikim brojem iznimno vrijednih članaka i monografija.³ O stvaranju zasebne povijesne discipline svjedoči i činjenica da 1951. godine počinje izlaziti znamenita serija Jugoslavenske/Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti *Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*, u kojoj je do godine 1984. objavljeno ukupno 20 svezaka.⁴ Pa ipak, da bismo mogli točnije odrediti domete hrvatske ekonomske historiografije u istraživanju srednjovjekovnog razdoblja, nužno je upozoriti na to da u okrilju njezina rascvata u drugoj polovici prošloga stoljeća nije napisan nijedan cjelovit prikaz gospodarskoga razvoja na hrvatskom srednjovjekovnom području, nijedna sinteza o srednjovjekovnim ekonomijama u hrvatskim društvima. Vrijedna, ali i karakteristična, iznimka toga razdoblja u razvoju hrvatske ekonomske historiografije bila je *Ekonomska historija Jugoslavije* Mije Mirkovića objavljena 1958. godine.⁵

Nakon toga iznimno plodnog razdoblja u razvoju hrvatske ekonomske historiografije istraživanja o gospodarskom razvoju na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru postaju u 80-im godinama XX. stoljeća sve oskudnija. Godine 1980. objavljena je ključna monografija Josipa Adamčeka *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, upravo na početku razdoblja u kojemu je istraživački zastoj u hrvatskoj ekonomskoj historiografiji postupno

bivao sve primjetnijim, navlastito u usporedbi s drugim istraživačkim područjima u hrvatskoj medievistici.⁶ U posljednjem desetljeću prošloga stoljeća hrvatska je medievalna historiografija metodološki veoma napredovala. Ona je obogatila svoj istraživački prostor proučavanjem novih područja – primjerice, o obitelji,⁷ migracijama,⁸ društvenim staležima i mentalitetima vladanja,⁹ ali su u isti mah istraživanja o gospodarskoj povijesti bila i tematski i kvantitativno sve oskudnija. To, dakako, ne znači da u 90-im godinama XX. stoljeća nije uopće bilo vrijednih priloga o ekonomskom razvoju na hrvatskom srednjovjekovnom području. Dapače, objavljene su monografije o gradovima u Slavoniji (N. Budak), gospodarskom razvoju Šibenika u kasnom srednjem vijeku (J. Kolanović), trgovcu u kasnom srednjem vijeku (S. F. Fabijanec), hrvatskom srednjovjekovnom bankarstvu (I. Pederin), demografskim pojavama i povijesti stanovništva (N. Vekarić) ili o komunikacijskom sustavu na hrvatskom teritoriju (L. Čoralić),¹⁰ ali se unatoč tome mora zaključiti da je ekonomska povijest postala perifernim istraživačkim područjem u hrvatskoj medievalnoj historiografiji, napose u odnosu prema njezinim ostvarenjima između 1950. i 1980. godine, u razdoblju istraživačkoga uspona.¹¹

2) Zbog čega ekonomska povijest danas?

Koliko god hrvatsku medievistiku danas obilježava usmjerenost prema novim istraživačkim obzorima i metodološko približavanje tokovima svjetske historiografije, ipak bi i u takvu metodološkom napredovanju historiografije istraživanje ekonomskoga razvoja moralo imati svoje mjesto. Gospodarske su naime pojave nerazdvojiva sastavnica naših spoznaja o razvoju srednjovjekovnih društava, integralan dio razvojne cjelovitosti i ljudske zbilje. Tu činjenicu, dakako, nije potrebno ni pretjerano isticati ni zanemarivati, što znači da proučavanje srednjovjekovnih ekonomija mora biti oslobođeno bilo kakvih metodoloških shematizacija.

Gospodarske je pojave nužno istraživati u složenoj lepezi njihova djelovanja na razvoj društava. Njihova je uloga najčešće lako uočljiva, pa je i istraživanje jednostavnije – primjerice, o vrstama proizvodnje, trgovini, brodovima, profitu ili imućnosti. Nasuprot tome djelovanje ekonomskih činitelja može biti i teže primjetno, ali unatoč tome važno i istraživački nezaobilazno. Srednjovjekovne ideologije, sustav vladanja ili staleške osjećajnosti, na primjer, prividno su više ili manje udaljeni od gospodarske svakodnevice, ali su ipak i te pojave, uza sve drugo, ovisne i o pojmovima imućnosti, posjedovanja ili razine poslovnosti. Nadalje, stvaralaštvo ili spomenička baština srednjega vijeka prije svega su predmet likovno-povijesnih prosudbi, ali je jednako tako, s motrišta povjesničara, nezaobilazno i pitanje: tko je njihov investitor, kakva je njegova društvena i institucionalna pripadnost – ukratko, kakva ih ekonomska i fi-

nancijska osnovica omogućuje, u kakvom društvenom okrilju umjetničko djelo nastaje? Predodžba o srednjovjekovnom stvaralaštvu, o umjetničkim djelima zlatarstva, slikarstva ili graditeljstva tek tada postaje cjelovita. Političke ideologije pak gotovo redovito iskazuju gledišta moćnih, vladajućih skupina u srednjovjekovnim društvima, pa nije nužno odrediti samo stalešku i političku pripadnost društvene elite, nego i ekonomsku razinu njezine moći.

Ovaj kolegij želi tumačiti gospodarske pojave srednjega vijeka u tako ocrtanoj uzajamnosti društvenih pojava, i to na nekoliko razina. U središtu je izlaganja pojedinačan pripadnik srednjovjekovnih zajednica i njegova svakodnevna zbilja, ali usmjeravanje prema svijetu pojedinca samo po sebi upućuje i na društvene značajke staleža ili skupine, odnosno zajednice kojima on pripada. No ciljevi kolegija ne iscrpljuju se na razini svakodnevice pojedinca i njegove društvene zajednice. Istraživanje srednjovjekovnih ekonomija istodobno uključuje hrvatski prostor u komunikacijske sustave europsko-mediteranskoga svijeta i određuje njihove uzajamnosti.

Ukratko: predmetom kolegija nije gospodarska povijest u užem smislu, kao jednostavan zbir ekonomskih pojava, nego određivanje njihova djelovanja na svakodnevni život ljudi i njihovih društava.

B) Prostor i gospodarstvo

1) Društvena područja

Razvoj hrvatskoga prostora u srednjem vijeku određivala su dva glavna činitelja: a) prirodni, geomorfološki preduvjeti i b) odnosi s okolnim društvima, pa se hrvatska srednjovjekovna povijest oblikuje u prožimanju prirodnih i društvenih djelovanja. Smještaj Hrvatske s obaju se motrišta može označiti graničnim – dapače, u stanovitu smislu i rubnim.¹²

Hrvatski srednjovjekovni prostor, smješten između ravnica Panonije, brdskih regija Dinarida i istočnojadranske obale, bio je geomorfološki izrazito raznorodan. Na toj su osnovici istodobno nastajale i poticajne i ograničavajuće razvojne pojave. Prirodni smještaj uvjetovao je, s jedne strane, otvorenost hrvatskoga prostora prema srednjoj Europi i Jadranu/Sredozemlju i, s druge, društvenu raznorodnost i stvaranje regionalnih povijesnih cjelina ili kraljevina (*regna*). Komunikacije s okolnim društvima, prije svega ekonomske i intelektualne, bile su činiteljem razvojnoga rasta, ali je osjetljivost prirodnoga smještaja i njegova otvorenost djelovanjima političkih snaga s kopna i mora bila i uzrokom razvojnih teškoća.¹³

I napokon, prirodni preduvjeti i njihova razvojna baština oblikuju gospodarske i društvene značajke hrvatskoga prostora, u kojemu se ističu dva temeljna područja: a) izduženi istočnojadranski pojas i b) široko kontinentalno zaleđe. Temeljnim obilježjem istočnojadranskoga prostora u srednjem vijeku bila su gradska društva, pa bi se jadranska obala mogla nazvati prostorom gradske privrede, nasuprot kontinentalnom zaleđu kojemu su davali pečat zemljišno gospodarstvo i feudalno vlastelinstvo. Razumije se, tako određene društvene i gospodarske značajke dvaju razvojnih područja na hrvatskom su srednjovjekovnom prostoru samo oznake koje upućuju na temeljne razlike u njihovom društvenom ustrojstvu. Takvim se razlikovanjem nipošto ne želi reći da na kontinentalnom prostoru nije bilo gradskih naselja niti da na istočnojadranskom području nije bilo razvijeno zemljišno gospodarstvo. Upravo obrnuto, u srednjovjekovnoj Slavoniji već od XII. stoljeća nastaje mreža gradskih naselja, dok su na jadranskoj obali seoska područja gradova izrazita zona zemljišnoga gospodarstva. Pa ipak, činjenica o zajedničkim društvenim i gospodarskim pojavama, od gradskoga života i obrta do zemljišne proizvodnje i trgovine, ne osporava tipološke razlike između dvaju područja na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru. Koliko god je naime gradski život bio razvijen i u Slavoniji i, u nešto skromnijoj mjeri, u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ipak je grad na kontinentalnom području razinom razvijenosti zaostajao za gradom na istočnom Jadranu, komunikacijskom važnošću i ulogom u oblikovanju hrvatskoga srednjovjekovnog

društva. I napokon, istočnojadranske gradove obilježavaju, pokraj svih zajedničkih značajki s kontinentalnim gradovima, i veoma istaknute zasebne ekonomske djelatnosti, prije svega pomorstvo i proizvodnja soli. Zbog toga u ocrtavanju djelovanja srednjovjekovnih ekonomija na razvoj hrvatskih društava ne valja zanemariti tipološke odrednice istočnojadranskoga i kontinentalnoga pojasa.¹⁴

2) Grad i prostor

Srednjovjekovni su gradovi na hrvatskom, kao i na čitavom europsko-mediteranskom prostoru gotovo redovito bili upravno, gospodarsko i strateško središte okolnoga seoskog područja. Gradska ili komunalna područja (*districtus*, *kotar*) u Hrvatskoj između sebe se višestruko razlikuju, prije svega načinom oblikovanja, površinom, gospodarskim značajkama i upravnim ustrojstvom.

Najčešće su srednjovjekovni gradovi stvarali svoja seoska, distriktualna područja s naporom, u stoljetnim procesima, ali je bilo i iznimaka. Zagrebački je Gradec primjer grada koji odjednom, kraljevskom ispravom, stječe seoski, proizvodni prostor jer nastaje kraljevskom odlukom, na kraljevskom zemljištu. Kada Bela IV. 1242. godine utemeljuje “u Zagrebu, na brdu Gradecu slobodan grad”, građanima novoga grada “za uzdržavanje” daje “zemlju oko istog brda Gradeca”, pa u “Zlatnoj buli” točno određuje i granice gradskog područja, od vrhova Medvednice do obale Save.¹⁵

Nasuprot kraljevskim gradovima srednjovjekovne Slavonije istočnojadranski su gradovi svoje distrikte stvarali u stoljetnim trajanjima. Smjerove i opseg širenja distriktualnih granica određivali su geomorfološki preduvjeti i odnosi s političkim vlastima slavenskoga zaleđa. Neki se gradovi, navlastito Zadar i Dubrovnik, ističu velikim komunalnim područjem; drugi ga, poput Splita, stvaraju u nepogodnim geomorfološkim okolnostima, pa njihovi distrikti površinom znatno zaostaju za dubrovačkim ili zadarskim teritorijem. Otočnim komunama, Braču, Hvaru ili Rabu pak područje je bilo određeno već i samim prirodnim izgledom, površinom otoka.

Komunalna područja Zadra i Dubrovnika ističu se i srodnostima i razlikama. I dubrovački i zadarski teritorij pripadaju skupini površinom najvećih komunalnih područja. Površina dubrovačkoga teritorija, nakon stjecanja Konavala u sredini prve polovice XV. stoljeća, iznosila je 1092 km², dok je zadarski teritorij u istom razdoblju jedva zaostajao za dubrovačkim. Oba su obuhvaćala i kopneno zaleđe i otočje ispred njih, ali su se ta područja razlikovala načinom i dinamikom stvaranja. Čitav otočni dio zadarskog distrikta, od Silbe, Oliba i Mauna, do Kornata i Vrgade, po svoj je prilici već u ranom srednjem vijeku pripadao zadarskoj jurisdikciji i do kraja srednjega vijeka uglavnom nije mijenjao svoj opseg, pa se zadarski distrikt širio samo prema kopnenom zaleđu, od prvobitne, ranosrednjovjekovne *astareje*, između Dikla, Babinduba i Bibinja,

prema hrvatskom političkom teritoriju u Lučkoj županiji. Nasuprot tome Dubrovniku je sve do druge polovice XIII. stoljeća pripadalo samo Elafitsko otočje, od Koločepa do Šipana, pa velike otoke Lastovo i Mljet stječe tek u drugoj polovici XIII. i u XIV. stoljeću. Napokon, dok se zadarski teritorij od XII. do XV. stoljeća bez većih poteškoća širi prema dubini srednjovjekovne Hrvatske, jer mu takvo širenje omogućuju prirodne okolnosti i plodno područje između Nina, Novigrada i Biograda, dotle se dubrovački teritorij širi samo uzduž obale, ispod vijenca Dinarida, od Konavala do Primorja i Stonskog rata.¹⁶

Nasuprot komunalnim distriktima velike površine, kakvima su bila područja Zadra i Dubrovnika, splitski je komunalni teritorij bio znatno manji. Širenje prema kopnenom zaleđu priječili su mu masivi Kozjaka i Mosora te stiješnjenost između trogirskoga distrikta, s jedne strane, i područja Poljica, s druge strane. I otočni dio splitskoga teritorija bio je površinom i gospodarskom važnošću skromniji od zadarskoga i dubrovačkoga. Splitskoj su komuni pripadali otok Šolta i polovica Čiova, ali su sva nastojanja Splićana u XIII. i XIV. stoljeću da svojem distriktu priključe otok Brač i tako zaokruže otočni dio komunalnoga distrikta bila bezuspješna. Dok su dakle Zadar i Dubrovnik mogli postupno stvarati površinom velika i gospodarski važna komunalna područja, Split takvih mogućnosti nije imao, pa splitska komuna samo veoma teško, na ograničenu području, širi svoju jurisdikciju na okolni seoski teritorij srednjovjekovne Hrvatske.¹⁷

3) Ekonomije i prostor

Površina gradskoga teritorija, koliko god bila važna, ipak nije bila jedini kriterij gospodarske važnosti njegova središta. Važnijom pojavom od opsega komunalnih granica bile su proizvodne značajke gradskoga područja i njegov prirodni smještaj.

Uza sve posebnosti i razlike što ih u ekonomskom razvoju hrvatskoga prostora u srednjem vijeku iskazuju gradska društva na istočnom Jadranu ipak se mogu uočiti dva glavna gospodarska i komunikacijska modela: a) grad koji je usmjeren prema komuniciranju sa zaleđem i b) grad koji svoju ekonomiju pretežno oslanja na vlastitu proizvodnju.

Prvom modelu – uvjetno rečeno, modelu “komuniciranja” – pripadali su Split i Dubrovnik. Premda su se njihova područja površinom veoma razlikovala, ipak su i Split i Dubrovnik nužno bili ekonomski usmjereni prema kontinentalnom zaleđu i jadranskom prostoru. Doduše, razlozi su komunikacijske usmjerenosti Dubrovnika i Splita bili različiti. U zaleđu Dubrovnika, u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, počinje se od XIII. stoljeća razvijati rudarstvo, pa Dubrovnik postaje posrednikom u trgovini između balkanskoga zaleđa i jadransko-mediteranskog područja, prije svega srebrom i olovom. Društveni uspon

Dubrovnik od jadranske komune do samostalne republike mediteranskih dometa ovisi u znatnoj mjeri i o komuniciranju sa zaleđem.¹⁸ Splitska se ekonomija, istina, više oslanja na vlastitu zemljišnu proizvodnju od dubrovačke, ali i Split nužno mora održavati trgovačke veze sa zaleđem, pa je komunikacijski sličan Dubrovniku. Split u kasnom srednjem vijeku izvozi u Mletke vlastite zemljišne proizvode (vino, smokve), ali se u njegov jadranski izvoz slijevaju i stočarski i pčelarski proizvodi balkanskoga zaleđa (koža, raša, sir, med, vosak).¹⁹ Radi osiguravanja gospodarskih veza s kontinentalnim prostorom i Dubrovnik i Split sklapaju ugovore sa slavenskim vladarima zaleđa, ali se intenzitet dubrovačkih i splitskih ugovora ipak primjetno razlikuje. Dok Dubrovnik od kraja XII. stoljeća, kad sklapa prve ugovore sa srpskim i bosanskim vladarima (Stefan Nemanja 1186.; Kulin 1189.), do druge polovice XV. stoljeća sustavno i kontinuirano ugovorima utvrđuje ekonomske odnose s balkanskim zaleđem, Split to čini samo iznimno.²⁰

Zadar pripada suprotnom ekonomskom modelu. I on, dakako, nužno održava ekonomske veze sa stočarskim regijama u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali se njegova ekonomija prije svega oslanja na vlastitu proizvodnju (sol). Uloga paške soli napose je primjetna u drugoj polovici XIV. stoljeća, kad anžuvinska kraljevska vlast uklanja mletačko vrhovništvo i omogućuje slobodno komuniciranje između zaleđa i jadranskih područja, s uporištem u dalmatinskim gradovima. U promijenjenim okolnostima i Zadar se prvi put ekonomski jače usmjerava prema širem kontinentalnom zaleđu, pa preko trgovačkih uporišta na ušću Neretve (Drijeva, Brštanik) nastoji ekonomski prodrijeti u srednjovjekovnu Bosnu.²¹

I otočne komune (Hvar, Brač, Rab) nužno pripadaju skupini istočnojadranskih ekonomija, koje obilježava vlastita proizvodnja (vinogradarstvo, stočarstvo, ribarstvo), ali se u kasnom srednjem vijeku od njih tipološki izdvaja otok Rab. U XV. stoljeću Rab iskazuje izrazitu usmjerenost prema kopnenom zaleđu i postaje središtem opsežna izvoza drva i drvene građe iz srednjovjekovne Hrvatske prema jadranskom području. Posredničkom trgovinom Rab nadoknađuje razmjerno skromnije proizvodne mogućnosti vlastitoga područja (zemljišni proizvodi, stočarstvo).²²

U ocrtavanju odnosa između prostora i ekonomijâ na istočnoj obali Jadrana u srednjem vijeku valja istaknuti da su svi dalmatinski gradovi, unatoč geomorfološkim i proizvodnim razlikama, ekonomski okrenuti prema jadranskom i mediteranskom području. I proizvodi zaleđa (stočarski proizvodi, rude) i proizvodi vlastitoga područja (vino, riba, sol) podjednako su usmjereni prema jadranskim tržištima, ali opseg i smjerovi trgovačkih veza ipak ne ovise samo o gospodarskim činiteljima. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku na istočnojadranske ekonomije utječe i odnos između gradskoga središta i političke vlasti.

4) Politika i gospodarstvo

Različiti činitelji određuju opseg utjecaja političke vlasti na ekonomije gradova, među kojima su najvažniji prirodni smještaj grada i njegova strateška važnost te proizvodne značajke gradskoga područja. Zbog toga i u odnosu između gradskih ekonomija i političkih vlasti možemo utvrditi nekoliko izrazitih modela:

- a) ekonomije izvan znatnijega djelovanja političke vlasti;
- b) ekonomije sa slabim djelovanjem političke vlasti i lakšom prilagodbom političkim promjenama;
- c) ekonomije s jakim djelovanjem političke vlasti i težom prilagodbom;
- d) ekonomije s jakom ovisnošću o političkim vlastima, ali i lakšom ekonomskom prilagodbom.

Prvoj skupini prije svega pripadaju kraljevski gradovi u Slavoniji. Kraljevska vlast privilegijima omogućuje razvoj gospodarskih djelatnosti u njima, oslobađa ih od poreznih obveza i štiti od pritiska vlastele, ali je pri tome važno da ni političke promjene, slabljenje kraljevske i rast feudalne moći, ne djeluju primjetnije na njihova gospodarstva. U sredini prve polovice XV. stoljeća, na primjer, kraljevska vlasti nad zagrebačkim Gradecom primjetno slabi, a kraljevski grad dolazi pod vlast knezova Celjskih, ali ni ta ključna promjena u političkom položaju ne izaziva veće gospodarske teškoće, jer i Celjski povlasticama pomažu trgovačko poslovanje Gradeca.²³

Primjer drugoga modela jest Split: na njegovu području prevladava zemljišna proizvodnja, a nema proizvoda (sol) koji imaju stratešku važnost u jadranskoj trgovini i koji bi mogli izazvati jaču pozornost političke vlasti i njezine represivne postupke (Venecija). Pokraj toga Split nije ni smještajem toliko strateški važan kao, na primjer, Zadar, pa zbog toga prema njemu nije usmjeren pojačan pritisak mletačke vlasti. Uza sve to Split se ekonomski oslanja na vlastitu proizvodnju (vino), a njegovi trgovci nisu tako izrazito usmjereni prema zaleđu kako su to, primjerice, dubrovački. Split se zbog toga lakše prilagođuje političkim promjenama, pa ni priznavanje mletačke vlasti 1420. godine ne djeluje tako jako na njegovo gospodarstvo kako će to u XV. stoljeću biti u Zadru.²⁴

Zato Zadar pripada modelu gradskih ekonomija koje su veoma podložne djelovanju političkih promjena. I strateški položaj i vrste proizvodnje, prije svega sol, izrazito su važni mletačkoj vlasti, pa je političko i ekonomsko djelovanje Republike na Zadar jače nego na bilo koji drugi grad na istočnom Jadranu. Zadar ne sklapa ugovore s vladarima slavenskoga zaleđa jer je usmjeren pretežno prema jadranskom prostoru, na kojemu je prevladavajuće djelovanje Mletaka, a do Ludovika Anžuvinca uloga je ugarskih kraljeva više-

manje periferna. Zato konačno prihvaćanje mletačke vlasti 1409. godine jako utječe na gospodarski razvoj grada. On nije kao i drugi dalmatinski gradovi podvrgnut samo ograničavajućim ekonomskim odlukama mletačke vlade, nego je veoma sužena osnovica na kojoj je počivao njegov nagli uspon u anžuvinskom razdoblju – nesmetana proizvodnja i trgovina solju, prije svega onom s paških solana.²⁵

Ekonomsko djelovanje Dubrovnika, nasuprot svim drugim istočnojadranskim društvima, izrazito obilježava posredništvo između Balkana i Jadrana, pa je modelom “komuniciranja” srodan Splitu. Njegov razvoj pokazuje izrazitu ovisnost o vladarima slavenskoga zaleđa, s kojima sustavno, od kraja XII. stoljeća dalje, sklapa ugovore o uzajamnim odnosima i slobodi ekonomskoga komuniciranja. I njegova je strateška važnost s motrišta kopnenih i jadranskih političkih snaga različita: njegov je položaj osjetljiv spram slavenskih vladara i feudalaca zaleđa, od XV. stoljeća i spram Osmanskoga Carstva, primjetno manje u odnosima s jadranskim vlastima, navlastito s Mletačkom Republikom. No koliko god njegov položaj bio osjetljiv, Dubrovnik se do kraja srednjega vijeka lakše ekonomski prilagođuje političkim mijenama od svih drugih dalmatinskih gradova, pa se u XV. stoljeću i pretvara u zasebnu jadransku republiku, mediteranskih dometa.²⁶

U razmatranju o ekonomskom razvoju hrvatskih društava, prije svega gradskih, ne valja dakle zanemariti političke vlasti, djelovanje kojih se može pratiti u širokoj lepezi od lakše prilagodbe političkim mijenama do pojava zašto ga takve promjene uvjetuju.

C) Gospodarski sustavi

1) Ekonomije i srednjovjekovlje

Premda je uzajamnost između ekonomskoga razvoja i političke vlasti primjetna na svim dijelovima hrvatskoga prostora i u svim vrstama njegovih društava, ipak se usmjeravanje gospodarskih djelatnosti i njihovo oblikovanje u prepoznatljiv, točno određen ekonomski sustav može u punoj mjeri utvrditi samo na istočnojadranskom pojasu gradskih društava. Opseg i značajke gospodarskoga usmjeravanja ovise prije svega o vrsti političke vlasti (kraljevska, feudalna, gradska) i o tipovima društava, odnosno o razlici gradska – seoska društva. Selo je redovito uključeno u šire gospodarske i političke sustave – vlastelinstva, komune – pa ne može ni iskazivati bilo kakve sustavnije gospodarske zamisli. Feudalac, dakako, u *urbarima* pažljivo bilježi ekonomske i proizvodne sastavnice vlastelinstva da bi mogao nadzirati vrste i opseg svojih prihoda, ali samo iznimno utječe na njegovo gospodarsko ustrojstvo – na primjer, melioracijama zemljišta, osnivanjem trgovišta i sl. Grad je stoga jedina vrsta srednjovjekovnoga društva u kojoj se sustavno usmjeravaju i nadziru ekonomske pojave. No prema ekonomijama gradova bitno će se različito odnositi kraljevska ili komunalna vlast. I kralju i komuni zajednički su fiskalni ciljevi – pobiranje poreza, ali ih veoma razlikuje razina skrbi za svakodnevni život i opstanak njihovih pripadnika. I kraljevska vlast, naravno, djeluje na ekonomski razvoj kraljevstva, osnivanjem slobodnih gradova, ustrojem poreza, novčanim sustavima ili davanjem povlastica, ali u djelovanju kraljevske vlasti nema značajki trajnosti i sustavnosti. Kraljevske odredbe dopiru samo do razine vladarskih prihoda, dok su pripadnici kraljevstva izvan kraljeva obzora. Kralj se ne mora brinuti za životne tegobe svojih podanika, jer su mu oni važni samo kao davatelji poreza ili vrelo ratnika; ali grad to mora, jer u suprotnom kao zajednica pripadnika ne bi mogao postojati. U razdobljima oskudice žita, pa i gladi, nitko ne će priteći u pomoć ugroženu gradu, pa samo komunalne uprave moraju skrbiti o ključnom pitanju: imaju li njezini pripadnici što jesti?²⁷

2) Gospodarski sustavi istočnojadranskih komuna

Najiscrpnije obavijesti o gospodarskim sustavima na istočnom Jadranu nalaze se u gradskim statutima. Odredbe statuta obraćaju veliku pozornost gospodarskim djelatnostima, na što upućuje već i broj glava u pojedinim statutima koje usmjeravaju različita područja komunalnih ekonomija. Trogirski se statut, zajedno s reformacijama, sastoji od 443 glave, od kojih se 88 glava (ili 19,86%) odnosi na različita gospodarska pitanja. Splitski statut iskazuje

još višu razinu gospodarskoga usmjeravanja. Stari ili Percevalov statut, Novi statut i Reformacije imaju 603 glave, od kojih 172 (ili 28,52%) usmjerava pojedine vrste ekonomskih djelatnosti. Brački se statut i njegove reformacije pak sastoje od 270 glava, a od njih čak 91 (ili 33,7%) govori o komunalnoj privredi.²⁸

Statutarne odredbe o gospodarskim djelatnostima mogu se podijeliti u tri vrste: 1) odredbe o ustrojstvu i postupcima privrednih djelatnosti, 2) krivično-pravne odredbe i 3) porezne odredbe. I gradski statuti, razumije se, iskazuju fiskalne značajke, ali su komunalni porezi, nasuprot kraljevskima, samo jedna od uzajamno ovisnih pojava u cjelovitom gospodarskom sustavu komunâ. Komunalna uprava pobire poreze od različitih vrsta gospodarskoga djelovanja, jer se bez poreznih prihoda gradska zajednica ne bi mogla razvijati; uspon pak gradskoga društva djeluje poticajno na rast i širenje ekonomskoga života.

Istočnojadranski se statuti obaziru na sve vrste ekonomskih djelatnosti, koje su pretežno zajedničke svim gradskim društvima. U statutima zbog toga prevladavaju srodne odredbe o pojedinim djelatnostima, ali unatoč tome među statutima ima i primjetnih razlika.

Odredbe o zemljišnoj proizvodnji i zemljišnim odnosima nalaze se u svim statutima, ali usporedbe između pojedinih statuta ipak upućuju na razlike u važnosti zemljišne djelatnosti u komunalnom gospodarstvu. U Splitskom se statutu, primjerice, 26 glava (ili 4,31%) odnosi na zemljišnu proizvodnju, dok u Bračkom statutu 73 glave (ili čak 27,41% svih odredaba) govori o zemljišnom gospodarstvu. Razlike u gospodarskoj organizaciji komunâ, pa po tome i u sadržajnoj strukturi statutâ, još su izraženije u odredbama o pomorskoj djelatnosti. Od osam knjiga Dubrovačkoga statuta, koje imaju 487 glava, čitava se sedma knjiga, sa 67 glava (ili 13,67% svih odredaba), odnosi na brodarstvo i pomorske djelatnosti, a o pomorstvu se govori i u drugim knjigama Statuta.²⁹ I u šestoj knjizi splitskoga Starog statuta nalazi se 40 glava o pomorskoj i lučkoj djelatnosti grada, što je 8,7% svih odredaba u Percevalovu statutu. I Hvarski statut, sa 16 odredaba o pomorstvu i brodarstvu (ili 9,36% ukupnoga broja glava), pokazuje usmjerenost prema pomorskom gospodarstvu.³⁰ Nasuprot tome u Trogirskom statutu ima svega 5 glava (ili 1,13% svih odredaba) koje se odnose na trogirsko brodarstvo i luku. U Bračkom statutu pak nema nijedne odredbe o pomorskoj djelatnosti komune.

Tako iskazana predodžba o gospodarskom ustrojstvu istočnojadranskih komuna može se potkrijepiti i odredbama statutâ o robnom prometu u cjelini, o svim njegovim sastavnicama, dakle o trgovini, pomorstvu, novčanom poslovanju, carinama, mjerama i utezima. U Splitskom statutu robni promet usmjereva ukupno 139 glava (ili 23,05% svih odredaba). U Trogirskom statutu taj je omjer nešto slabiji: o trogirskoj trgovini, pomorstvu, porezima i komunalnim mjerama govori 45 glava (ili 10,16% svih odredaba). U Bračkom statutu pak 8

glava govori o trgovini otoka, 1 glava o komunalnim porezima i 3 o mjerama, pa se na robni promet odnosi samo 12 glava (ili 4,44% svih odredaba).

Premda je pri tumačenju tih podataka nuždan oprez, ipak navedeni kvantitativni omjeri upućuju na razlike u ulozi pomorstva i trgovačkoga poslovanja u navedenim istočnojadranskim društvima. Odredbe gradskih statuta i njihova kvantifikacija iskazuju temeljne ekonomske smjernice komuna. Nasuprot Dubrovniku ili Splitu, s izrazitim usmjerenjem prema pomorskoj i kontinentalnoj trgovini, posve u skladu s njihovom pripadnošću modelu "komuniciranja", bračko se gospodarstvo, primjerice, temelji na zemljišno-stočarskoj djelatnosti. To, naravno, ne znači da na Braču nije bilo trgovanja i poslovnosti, ali se na otoku sve do XV. stoljeća nisu razvila znatnija obalna gradska naselja, s lučkim prometom koji bi iziskivao veću pozornost statutarnih odredaba, pa je bračko društvo do kraja srednjega vijeka bilo usredotočeno u zemljišnoj i napose, stočarskoj djelatnosti svojih pripadnika.³¹

3) Mletački gospodarski sustav

Venecija je već od ranoga srednjeg vijeka bila politički činitelj na istočnom Jadranu, ali se njezino izravno djelovanje na gospodarski razvoj dalmatinskih gradova počinje ocrtavati tek u prvoj polovici XIII. stoljeća i postupno dograđuje u cjelovito određen ekonomski sustav u prvoj polovici XV. stoljeća. Uključujući nakon 1409. godine dalmatinske gradove u prekomorske posjede ili *Stato da Mar* Mletačke Republike, Venecija je temeljnim političkim i strateškim ciljevima na istočnom Jadranu tada dodala i svoje državne ekonomske ciljeve. No ni u XV. stoljeću, u razdoblju potpune političke prevlasti nad istočnojadranskom obalom, Venecija nije mogla ukloniti izvorne ekonomske sustave dalmatinskih gradova, ali ih je uskladila s državnim, prije svega fiskalnim, interesima Republike. Ona je nastojala trgovački promet gradova što jače usmjeravati prema državnom središtu, a istodobno je najvažniju proizvodnu djelatnost – proizvodnju soli na otoku Pagu – podvrgnula strogom fiskalnom nadzoru, pa je promet paškom solju donosio znatne prihode mletačkoj državnoj komori.³²

Prvi znakovi restriktivnih intervencija u gospodarski razvoj dalmatinskih gradova nalaze se u ugovoru između Dubrovnika i Venecije iz godine 1236., kojim je Dubrovnik ponovno priznao mletačku vlast. U njegovu 15. članku utvrđene su carine na uvoz robe u Mletke: ako je dubrovački trgovac dovozio robu iz *Romanije*, dakle s područja Bizanta, plaćao je carinu od 5%; ako je roba potjecala iz sjeverne Afrike (Egipat, Tunis, Barbarija), carina je iznosila čak 20%, no ako je dubrovački trgovac u grad na lagunama dopremao robu iz *Sklavonije*, tj. iz balkanskoga zaleđa, bio je oslobođen plaćanja uvozne carine. Ljestvicom uvoznih carina Venecija je nastojala što više ograničiti poslovanje

dubrovačkih trgovaca na Levantu i usmjeriti ih prema kontinentalnom zaleđu. Ta odredba u načelu nije bila u potpunoj suprotnosti s dubrovačkim ekonomskim interesima jer su oni barem već od druge polovice XII. stoljeća ionako bili usmjereni prema balkanskim državama, o čemu, primjerice, svjedoči ugovor Dubrovnika s bosanskim banom Kulinom iz 1189. godine, ali je ugovor ipak imao restriktivno obilježje. Na to upućuje članak 16., koji određuje da Dubrovčani smiju dolaziti u Mletke samo s četiri broda godišnje, jer bi u protivnom na svu dovezenu robu morali platiti višu carinu, kao da ona potječe iz *Romanije*, a ne iz balkanskog zaleđa, dok je članak 17. zabranjivao dubrovačkim brodovima pristajanje u svim lukama na potezu Ancona-Mleci i vrh Istre-Mleci.³³ Republika je prema tome ugovorom iz 1236. godine pokušala ograničiti prostor djelovanja dubrovačkih trgovaca i usmjeriti ih prema kontinentalnim područjima zaleđa, ali je istodobno ograničila i opseg njihova poslovanja u gradu na lagunama.

U promet solju dalmatinskih gradova Venecija je prvi put intervenirala u sredini XIV. stoljeća: god. 1351. zabranila je izvoz zadarske i paške soli "bilo kamo osim u Mletke" (*alio quam Venecijs*); 1352. godine odredila je da sva sol proizvedena na zadarskom teritoriju, osim količine za vlastite potrebe, pripada Veneciji, dok su vlasnici paških solana morali $\frac{3}{4}$ soli prodati Mlecima uz unaprijed određenu cijenu.³⁴ Te odredbe iz sredine XIV. stoljeća već sadržavaju temeljna načela mletačkoga ekonomskog protekcionizma u XV. stoljeću.

No dok su se mletačke ekonomske odredbe u XIII. i XIV. stoljeću odnosile samo na pojedine gradove (Dubrovnik, Zadar), nakon 1409. one su se protegnule na sav dalmatinski dio mletačkoga *Stato da Mar*, podvrgavajući državnom nadzoru najvažnije gospodarske djelatnosti u gradskim društvima. U sferi proizvodnje to je u prvom redu bila proizvodnja soli. Godine 1423. mletačka je vlada odredila da vlasnici paških i zadarskih solana moraju $\frac{3}{4}$ proizvedene soli prodati mletačkoj državnoj komori uz nisku otkupnu cijenu, dok njima pripada samo $\frac{1}{4}$ soli. Taj ostatak soli vlasnik je smio izvoziti, ali je Venecija izvozu soli nametnula visoke carine, pa je zapravo bila ugušena prije godine 1409. najprobitačnija gospodarska djelatnost u Zadru – trgovina solju.³⁵

Trgovina drugim vrstama robe nije bila podvrgnuta tako strogim ograničenjima, ali je Republika nastojala promet zemljišnim, pčelarskim i stočarskim proizvodima (koža, sir, vuna, vunene tkanine, vosak, med) prije svega usmjeriti prema tržištu na lagunama. Godine 1422. donesena je odredba o tzv. dvostrukim carinama na izvoz robe iz dalmatinskih luka. Dalmatinski je trgovac smio izvoziti tu robu i prema talijanskoj obali Jadrana, izvan područja mletačke države, ali je prilikom izvoza bio dužan platiti dvostruku carinu – redovitu carinu na izvoz robe prema talijanskim lukama i povrh nje još jednu, kao da je robu otpremio prema Mlecima. Tri desetljeća kasnije, godine 1452., Venecija je zabranila izvoz robe iz dalmatinskih gradova u Ankonitansku Marku i Apuliju. Te su odredbe bile izrazito restriktivne, ali ih je nakon prosvjeda iz dalmatinskih

gradova mletačka vlada ubrzo ukinula, pa one i nisu znatnije djelovale na gospodarski razvoj u Dalmaciji.³⁶

Spomenute odredbe i zabrane ocrtavaju temeljne značajke i smjernice mletačkoga ekonomskog sustava XV. stoljeća: ekonomije dalmatinskih gradova podrediti proizvodnim, potrošnim i fiskalnim interesima državnoga središta, ali je nužno istaknuti da je njihova provedba pokazala i vještinu prilagodbe mletačke politike gospodarskoj i društvenoj zbilji na istočnom Jadranu. Mletačka je vlada morala poništiti najoštrije odredbe o trgovačkom poslovanju u Dalmaciji, izuzimajući od toga proizvodnju i trgovinu solju, pa se od sredine XV. stoljeća oblikovala stanovita ravnoteža između metropole na lagunama i perifernih ekonomija na istočnom Jadranu. Mletačka je uprava iz fiskalnih razloga strogo nadzirala izvoz robe iz dalmatinskih luka i pažljivo ubirala izvozne carine, ali su vrste robe i smjerove izvozne trgovine uglavnom određivale ekonomske, tržišne zakonitosti, a ne odredbe državne vlasti. Zemljišni proizvodi (vino, suhe smokve) gotovo su se u cjelini izvozili prema Veneciji, jer su se u velikom potrošnom središtu na mletačkim lagunama mogli najbolje prodati, ali su se druge vrste robe (koža, konji, raša, vosak) pretežno usmjeravale prema Markama i Apuliji.³⁷

D) Gospodarske djelatnosti

1) Zemljišna proizvodnja

Zemljišne djelatnosti, u široku rasponu od posjedovanja i obrađivanja zemljišta do pobiranja prihoda s oranice ili vinograda, razvojna su osnovica srednjovjekovnih društava. Vrste zemljišta i vrste kulturâ, razdioba vlasništva, ustrojstvo vlastelinstva, način obrađivanja, odnos između vlasnika i obrađivača ili pak seoske zajednice i njihovo društveno organiziranje – samo su neke od pojava u složenu pojmu zemljišnoga gospodarstva koje se mogu sažeti u uzajaman odnos: a) zemljište > b) obrađivač > c) proizvodnja > d) svakodnevica društava.

Zemljišna proizvodnja, najvažniji segment u tom nizu, ovisi o prirodnim, tehnološkim i pravnim preduvjetima. Prirodni preduvjeti – vrste zemljišta, klimatske okolnosti i vrste kultura – određuju oblike zemljišne proizvodnje, njezin opseg pak razina razvijenosti agrarne tehnologije i agrarni postupci te pravni položaj obrađivača zemljišta. Dok su prirodni preduvjeti više-manje nepromjenljiva odrednica agrarne privrede, tehnološke i pravne značajke u tijeku srednjega vijeka iskazuju polagan, ali ipak primjetan razvoj.

Istraživanje ključnih elemenata u agrarnoj privredi srednjega vijeka, navlastito određivanje vrstâ zemljišta, veoma je otežano značajkama srednjovjekovnih vrela. Ona poznaju bogatu ljestvicu nazivâ za pojedine vrste zemljišta, pa razlikuju obradivo zemljište (*terra laborativa*), s još točnijim razlikovanjem oranice (*terra aratoria*), vinograda (*terra vineata*) i zemljišta koje je samo privremeno neobrađeno (*terra vacua* ili *terra interlassata*), od neobrađiva zemljišta koje se ne može privesti poljodjelskoj proizvodnji (*terra montuosa*, *terra inculta*), ali uopće ne sadržavaju točnije podatke o površinama tako određenih vrsta zemljišta. Zbog toga se ne može kvantitativno odrediti iznimno važan omjer između obrađiva i neobrađiva zemljišta, s jedne strane, i odnos između površina pod oranicama, vinogradima ili pašnjacima, s druge strane. U istraživanju o zemljišnom gospodarstvu preostaju samo pomoćni postupci i oprezna komparativna upotreba suvremenih geomorfoloških podataka o pojedinim agrarnim područjima.³⁸

Agrarna je tehnologija u srednjem vijeku općenito bila skromno razvijena, pa je ta činjenica sama po sebi ograničavala opseg zemljišne proizvodnje. Vinogradi su se obrađivali prema stoljetnom običajnom pravu (*consuetudo*), u istočnojadranskim društvima zabilježenom u komunalnim statutima.³⁹ Oranice su se pretežno obrađivale tzv. dvopoljnim sustavom ili dvogodišnjim plodoredom, prema kojemu se svake godine sijala samo polovica obrađiva zemljišta, dok se druga polovica ostavljala na ugaru ili jednogodišnjem odmaranju i obnovi plodnosti. Samo na tehnološki naprednijim agrarnim područjima oranice su

se obrađivale trostrukim, trogodišnjim plodoredom, pri čemu je svake godine ostajala neobrađena samo trećina obrađiva zemljišta. Dosljedno tome i proizvodni koeficijent ili odnos između posijana i požeta žita bio je nizak – čini se u omjeru 1:4.⁴⁰

Glavnina pripadnika agrarnih društava na hrvatskom prostoru u srednjem vijeku obrađivala je tuđe zemljište koje je pripadalo širokoj lepezi vlasnikâ, od institucija, svjetovnih i crkvenih (samostani, biskupije, kraljevski gradovi, jadranske komune) do pojedinaca, također smještenih u širokom rasponu od elite do skromnijih pripadnika društvenih zajednica.

U takvoj distribuciji zemljišnoga vlasništva stvarali su se složeni odnosi između vlasnika i obrađivača zemljišta. Pravni položaj obrađivača ovisio je o značajkama društvenih područja. Na komunalnom prostoru duž istočnoga Jadrana težak i kmet bili su ekonomski ovisni o vlasniku posjeda, ali u pravnom pogledu osobno slobodni pripadnici društava, podvrgnuti samo sudskoj vlasti komune. Na feudalnim posjedima srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije ili na kontinentalnim, seoskim područjima Istre pak kmet je bio sastavni dio zemljišnoga vlastelinstva, podređen jurisdikciji feudalca.

Težak i kmet su u komunalnim društvima na istočnom Jadranu sklapali ugovore o obrađivanju vinograda i oranice, u kojima su bile navedene obveze vlasnika i obrađivača. Težak (*zapator, laborator*) je, u načelu, obrađivao vinograd, u prosjeku površine između polovice i tri četvrtine hektara. Težak je mogao preuzeti neobrađeno, пусто zemljište da na njemu nasadi, podigne čokote loze (ugovori o nasadivanju vinograda ili *ad pastinandum*) ili već uzgojeni vinograd da ga dalje obrađuje (ugovori *ad laborandum*). O toj su razlici ovisile i težačke obveze prema vlasniku zemljišta: pri podizanju novoga vinograda obveze su težaka bile niže, najčešće trećina ili četvrtina uroda, pri preuzimanju već uzgojena vinograda na obrađivanje podavanja su bila viša, od polovice do trećine uroda, ovisno o vrsnoći zemljišta, opsegu pomoći vlasnika (*auxilium*) ili o razlikama između komuna s većim ili manjim površinama proizvodnoga zemljišta.⁴¹

Premda je i težak na dijelu preuzeta zemljišta mogao sijati i žitarice, ipak je ratarstvo prije svega obilježavalo kmeta (*iobagio, villanus*) i kmetski posjed ili selište. Nasuprot razlikama u pravnom položaju između kmeta na vlastelinstvima u Slavoniji i u istočnojadranskim društvima proizvodna je organizacija vlastelinstva na oba društvena područja bila jednaka. Slavonsko se vlastelinstvo dijelilo u dva temeljna dijela: u domenijalnu zemlju ili *alodij*, koju su morali obrađivati kmetovi i s koje je sav urod pripadao vlasniku posjeda, i u rustikalnu zemlju ili selište, na kojoj je bio nastanjen kmet s obitelji. Kmetsko se selište dijelilo u dva dijela: u manji dio na kojemu je kmet podizao svoje nastambe i gospodarske zgrade (*fundus intravillanus*) i na oranice, s kojih je kmet bio dužan na podavanja vlastelinu (*fundus extravillanus*).

Proizvodno je ustrojstvo kmetskoga posjeda na onim dijelovima istočne obale Jadrana na kojima je bilo dovoljno oranica – primjerice u zadarskom zaleđu – bilo jednako onome na slavonskim vlastelinstvima. Nakon sklapanja ugovora vlasnik je posjeda prepuštao kmetu *ždrijeb* (*sors*) zemljišta, površine oko 7 hektara. Na okrajku ždrijeba, površine oko 1 hektara, kmet je podizao nastambu, oko koje se nalazila tzv. *podvornica*, najčešće oranica, s koje kmet nije bio dužan na bilo kakva podavanja. Izvan *podvornice* nalazile su se oranice, površine oko 6 hektara, koje je kmet obrađivao uz pomoć zaprežne stoke i s koje je davao četvrtinu uroda vlasniku zemljišta. Kao i na slavonskim vlastelinstvima, i kmet je na istočnom Jadranu bio obavezan obrađivati vlasnikov *alodij*, u zadarskim vrelima nazvan *zgon*. Radna je obveza ili *tlaka* prema tome jednako opterećivala kmeta u Slavoniji i na jadranskoj obali.⁴²

2) Obrti: zajedništva i odvajanja

Obrti i obrtnički rad drugi je temeljni sloj u gospodarskom ustrojstvu društava na hrvatskom srednjovjekovnom području. Poput zemljišne proizvodnje i obrti povezuju sve dijelove hrvatskoga prostora i sve vrste društava. Obrtnički rad poznaju i agrarna društva, ali se obrtnici, kao zaseban, profesionalno određen sloj ljudi, pojavljuju samo u gradskim društvima, pa je gradski prostor ključno područje obrtničke proizvodnje. Glavninu srednjovjekovnih obrta obilježava skromno razvijena tehnologija, usmjerenost prema lokalnom tržištu i ograničena potražnja za proizvodima obrtničkoga rada, ali unatoč tome srednjovjekovni obrti ipak nisu bili razvojno statična ekonomska pojava, bez znakova napredovanja. Ono se u kasnom srednjem vijeku iskazuje u povećavanju broja obrtničkih zanimanja i u pojavi složenijih proizvodnih tehnologija. No takav proizvodni i tehnološki razvoj obilježava samo neke obrte – primjerice, brodogradnju, sukmarstvo ili bojenje tkanina te skupinu tzv. umjetničkih obrta (graditeljstvo, slikarstvo, zlatarstvo), dok većina obrtničkih zanimanja, prije svega onih koji podmiruju svakodnevne potrebe stanovništva, do kraja srednjega vijeka zastaje na skromnoj proizvodnoj i ekonomskoj razini, kakvu im omogućuje ograničena potrošnja lokalnoga tržišta.⁴³

Uza sve to obrtnici su bili važna sastavnica društava, na što upućuje već i broj obrtnika i njihovih struka, odnosno zanimanja. U Dubrovniku je, na primjer, oko godine 1300. bilo 8 obrtnih struka s više od 30 obrtničkih zanimanja. Najviše je bilo obrtnika kožarske struke, kojoj su pripadali krznari, kožari i postolari, ukupno 114, i obrtnika tekstilne struke, u koju su ulazili krojači, grebenari vune i podstrigači sukna, ukupno 84. U tim su strukama prevladavali postolari i krojači: dubrovački notarijat u tom razdoblju bilježi imena 86 postolara i 56 krojača. Stoljeće i pol kasnije, u sredini XV. stoljeća, splitski obrti iskazuju slično ustrojstvo. U jednom je splitskom notarskom sveščiću

(1443.-1449.) zabilježeno ukupno 255 obrtnika koji su podijeljeni u 28 obrtničkih zanimanja. Najbrojniji su bili kožari (55), postolari (41), drvodjelci i zidari, odnosno zajedničkim imenom *marangoni* (27) i krojači (19). Kožarskoj je struci pripadalo 96 (ili 37,65% svih splitskih obrtnika), a tekstilnoj struci, u koju valja ubrojiti i klobučare (4), podstrigače sukna (8) i bojadisare tkanina (1), 32 (ili 12,55%) obrtnika.⁴⁴

Svi su oni, izuzevši, čini se, samo kožare, nužno podmirivali potrebe lokalnoga tržišta, jer su mogućnosti izvoza obrtničkih proizvoda tih zanimanja bile skromne – postolara i krojača bilo je u svim gradskim društvima na jadranskom području. Oni su, za razliku od umjetnika – primjerice, graditelja ili kipara, koji rade u različitim gradovima na istočnom Jadranu, pa i na talijanskoj, zapadnoj obali (Juraj Dalmatinac), jedva mogli izvesti skromniju količinu svojih proizvoda. Splitski postolari, njih 41, proizvodili su u 40-im godinama XV. stoljeća za oko 5.000 stanovnika grada i predgrađa, dakle za ograničeno tržište, u prosjeku svaki postolar za oko 120 stanovnika, a u isti mah izvoz je njihovih proizvoda bio skroman. Podataka o splitskom izvozu upravo iz toga razdoblja na koje se odnosi taj notarski svezak, na žalost, nema, ali na takav zaključak upućuju četiri desetljeća mlađi popisi tzv. *kontralitera*, u koje su se bilježile dozvole splitskoga kneza prilikom izvoza robe iz splitske luke. U tri godine, od lipnja 1481. do lipnja 1484., iz splitske luke izvezeno je 1.755 pari sandala i 5 različitih omota s obućom, bez određivanja broja, te jednom neodređena količina cipela. Premda ne valja zanemariti činjenicu da te dvije skupine podataka dijeli razmak od četiri desetljeća, smije se utemeljeno pretpostaviti da su i u 40-im godinama proizvodne i izvozne mogućnosti splitskih postolara bile više-manje jednake onima u 80-im godinama XV. stoljeća. Prema podacima splitskih *kontralitera* mogućnošću izvoza robe od postolara su se razlikovali splitski kožari: između 1475. i 1499. godine iz splitske je luke ukupno izvezeno više od 67.000 komada kože, najviše u Mletke.⁴⁵

Skromna tehnološka i proizvodna razina srednjovjekovnih obrta, ocrtana ovdje na primjeru Dubrovnika u početku XIV. i Splita u sredini XV. stoljeća, više-manje je u skladu s predodžbom o razvijenosti i ekonomskoj ulozi obrta na drugim dijelovima hrvatskoga teritorija. Pa ipak, upravo u tom razdoblju neka obrtnička zanimanja iskazuju primjetan tehnološki razvoj, prije svega proizvodnja otmjenoga vunenog sukna ili *ars lanae* u Dubrovniku.

Suknarski je obrt zahtijevao visoko razvijen tehnološki postupak i suradnju većega broja zanimanja tekstilne struke, pa je na istočnom Jadranu samo Dubrovnik dospio do te razine obrtničkoga rada, zahvaljujući pogodnim političkim i gospodarskim okolnostima nakon Zadarskoga mira 1358. godine. Dok su svi drugi dalmatinski gradovi između 1409. i 1420. godine priznali vrhovnu vlast Mletačke Republike, pa ni ekonomski najistaknutiji među njima – primjerice, Zadar – nisu mogli ni pomišljati na utemeljenje suknarskoga obr-

ta, jer to ne bi dopustilo državno središte na lagunama, koje je i samo bilo središtem proizvodnje otmjenih tkanina, dotle je slobodni i ekonomski sve razvijeniji Dubrovnik potaknuo organiziranje proizvodnje vunenoga sukna. U drugom desetljeću XV. stoljeća dubrovačka vlada omogućuje Petru Panteli iz Piacenze da u Dubrovniku organizira suknarstvo dajući mu kredit od 5.000 perpera. Pantela je na Pilama podigao suknarske radionice, pa se u Dubrovniku naglo razvila proizvodnja visokokvalitetnih vunenih tkanina. Prema *Opisu Dubrovnika* Filipa de Diversis u Dubrovniku su se oko 1400. godine proizvodile “četiri tisuće vunenih tkanina”, što znači oko 120.000 metara.⁴⁶

Poput suknarskoga obrta i neke druge obrtničke struke, prije svega brodogradnja i umjetnički obrti, upućuju u kasnom srednjem vijeku na odvajanje od tehnološki nerazvijene i ekonomski nedovoljno produktivne razine koja obilježava glavninu obrtničkih zanimanja.

3) Trgovina: univerzalnost i profesionalnost

Trgovac spaja sve vrste proizvodnih djelatnosti, od zemljišne proizvodnje i stočarstva, preko ribarstva i rada u solanama, do obrtničkih struka, i njihove plodove uključuje u robni promet. Trgovačkim se poslovanjem zaključuje uzajamnost između proizvodnje i potrošnje u srednjovjekovnim društvima. Trgovina zbog toga povezuje gotovo sve slojeve društava, od plemstva i svećenstva do obrtnika, kmeta i posluge. Stoga je pojam srednjovjekovnoga trgovca višeslojan. Trgovac je u najširem smislu svatko tko iznosi robu na tržište, ali samo manji dio osoba koje sudjeluju u robnom prometu pripada skupini profesionalnih trgovaca, na što upućuju i strukovne oznake: *merzarius*, *mercator* ili *draperius*, tj. trgovac vunanim tkaninama, koje se dodaju njihovu imenu. Većina srednjovjekovnih trgovaca takvih oznaka nema, pa se u poslovnim ugovorima najčešće ističe samo njihova staleška ili strukovna pripadnost.⁴⁷

Tako se određeni pojam srednjovjekovnoga trgovca poklapa sa složenom tehnologijom i vrstama njegova poslovanja. Trgovac može poslovati na ograničenu, lokalnu tržištu, ili se pak uključuje u velike trgovačke putove na makroregionalnom, jadransko-panonsko-balkanskom – dapače, i na europsko-mediteranskom – području. U poslovanju primjenjuje različite tehnološke postupke, od izravne prodaje robe u vlastitom dućanu (*statio*) do kreditne trgovine i ulaganja u trgovačka društva. I napokon, tome valja dodati i razlike u vrstama, količini i vrijednosti robe koju trgovac unosi u robni promet. Navedeni kriteriji određuju poslovni profil srednjovjekovnoga trgovca, ali se među njima ne mogu uvijek povući jasne granice – primjerice, razlike između tzv. “sitne” i “velike” trgovine – jer često ista osoba u svojem poslovanju spaja obje razine trgovačkoga djelovanja. Neka model istaknutoga trgovca, koji posluje velikim količinama robe, ocrta primjer Zadrana Jurja Rosa.

Juraj je pripadnik zadarske plemićke obitelji Rosa, pa vrela uz njegovo ime ne dodaju nazive profesionalnoga trgovca (*mercator* ili *draperius*), nego samo oznaku staleške, plemićke pripadnosti. Unatoč tome Juraj je istaknuti zadarski trgovac na prijelomu XIV. i XV. stoljeća koji trguje talijanskim tkaninama i prije svega, velikim količinama soli. Njegovo se poslovanje oslanja na obje jadranske obale. Godine 1407. sklopio je trgovačku kompaniju s Pandolfom III. Malatesta, knezom Fana, Brescie i Bergama, te njegovim bratom Karlom, knezom Pesara, radi izvoza paške soli u Italiju. O širini njegove poslovne djelatnosti svjedoči opseg ulaganja novčanih sredstava u trgovačka društva: između 1390. i 1402. godine u njih je uložio više od 42.000 mletačkih libara. No trgujući nakon godine 1400. pretežno u Italiji, ne zanemaruje ni lokalno poslovanje u Zadru. Na Velikom trgu (*Platea magna*), trgovačkom središtu grada, Juraj posjeduje nekoliko dućana, u kojima trguje vunanim tkaninama.⁴⁸

Jurju de Rosa opsegom je poslovnosti bila srodna skupina imućnih trgovaca, pripadnika građanskog sloja pučana u gradskim središtima na istočnom Jadranu. Neki su od njih i društvenim položajem bili profesionalni trgovci, pa ih tako nazivaju i spisi gradskoga notarijata. Zadranin Mihovil Petrov, primjerice, znamenit po osobnoj knjižnici u kojoj je posjedovao i bogato ukrašeni rukopis Danteove *Božanstvene komedije*, u notarijatu je *draperius*, trgovac suknom.⁴⁹ Nasuprot suknaru Mihovilu drugi istaknuti zadarski trgovac prve polovice XV. stoljeća – Grgur Mrganić u vrelima ne nosi nikakve profesionalne oznake; on je samo zadarski građanin (*civis*), a tek se iznimno u notarijatu za nj kaže da je podrijetlom iz hrvatskoga plemena Virevića.⁵⁰

No ispod sloja trgovačke elite, bilo da su njezini pripadnici određeni profesionalnim bilo samo staleškim oznakama, nalazili su se trgovci koji su pripadnošću dopirali do skupinâ stanovništva na dnu društvene ljestvice. Upravo ta činjenica pokazuje da je trgovačko poslovanje u kasnom srednjem vijeku društveno univerzalno, pa su se u nj uključivali i pripadnici imovno skromnijih slojeva stanovništva. Poticaji pak uključivanju u trgovački promet komuna bili su različiti. Evo jednoga primjera u kojemu se prožimaju umjetničko stvaralaštvo i trgovačko poslovanje.

Splitski kipar Andrija Aleši, podrijetlom iz albanskoga Drača, podiže u Katedrali sv. Marije u Rabu kapelu po narudžbi Franje Zudenica: naručitelj mu u srpnju 1457. umjesto 40 dukata što ih je trebao dobiti u ime prvoga dijela plaće predaje 115 ½ dekalatra vune, a kipar se obvezuje da će vunu prevesti u Split i ondje prodati. Zudenico Alešija plaća vunom, a kipar, da bi ostvario dio nagrade za rad na kapeli u rapskoj katedrali, barem u jednom trenutku postaje trgovcem vunom.⁵¹

Poslovna pokretnost i društvena širina srednjovjekovne trgovine ipak se najljepše ocrtavaju u djelovanju trgovačkih društava. U trgovačkoj praksi razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka razlikuju se dvije glavne vrste društava:

kompanije (*societas*) i kolegancije (*collegantia*). I jednoj i drugoj vrsti trgovačkih društava zajedničko je udruživanje rada i novčanih sredstava dvojice ili više sudionika radi trgovačkoga poslovanja i ostvarivanja dobiti, ali se kompanija ili *societas* razlikuje od kolegancije po tome što svi članovi društva u poslovanje ulažu i vlastita sredstva ili robu i svoj rad, što znači da svi članovi kompanije aktivno sudjeluju u njezinu poslovanju. Kolegancija je, nasuprot kompaniji, takav oblik trgovačkoga društva u koji samo izvršitelj posla (*tractator*) ulaže i rad i novac, dok svi drugi sudionici ulažu samo novčana sredstva, ponekad i robu, ali ne i svoj rad, pa u trgovačkom poslovanju kolegancije izravno ne sudjeluju.⁵²

Od dva navedena načina udruživanja rada i sredstava u trgovačkom poslovanju kolegancija je bila društveno šira, otvorenija, ekonomski probitačnija – u poslovanje su se kolegancija uključivali pripadnici svih slojeva srednjovjekovnih društava, imućniji i skromniji, muškarci i žene, često i oni koji se sami uopće nisu bavili trgovinom. Tako, na primjer, Splićanka Radica, “nekoć sluškinja” (*olim famula*), ulaže 1367. godine u koleganciju 150 dukata. Splitski pak brijač Marko između 1359. i 1370. godine ulaže novac u 14 društava, u ukupnom iznosu od oko 560 dukata.⁵³ Radičin primjer pokazuje kako poslovnost zahvaća i skromnije slojeve gradskoga stanovništva, dok Markovo poslovanje u trgovačkim društvima ocrtava njihovu ekonomsku poticajnost. Ulagач je novca (*stans*) mogao uključivati manje iznose u više kolegancija istodobno, pa je, dijeleći svoja novčana sredstva, smanjivao opasnost gubitka i povećavao izgled na stjecanje dobiti. U obje naime vrste trgovačkih društava uloženi su rad i novac imali jednaku vrijednost: i ostvarena dobit i pretrpljeni gubitak društva dijelili su se u dva jednaka dijela ili *per medietatem* između ulagača sredstava i izvršitelja trgovačkoga posla.⁵⁴

4) Brodovi i ljudi

Na gospodarski najživotnijem dijelu hrvatskoga srednjovjekovnog prostora, u gradskim društvima na istočnoj obali Jadrana, stjecali su se kontinentalni i pomorski trgovački putovi. No i široko kontinentalno zaleđe i gradovi na obali bili su okrenuti jadranskim i mediteranskim područjima. Brodarstvo i pomorska trgovina bijahu im nezaobilaznom razvojnom osnovicom. Stoga je odnos ljudi i jedrenjaka važna pojava u jadranskim društvima. Kako su dakle izgledali srednjovjekovni jedrenjaci, kakva im bijahu imena, kakva je bila njihova nosivost?

Svi su istočnojadranski gradovi u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bili uporištima pomorske trgovine i svi su posjedovali veći broj brodova, ali se dalmatinski jedrenjaci nosivošću nisu mogli uspoređivati s brodovljem moćnih mediteranskih republika – Mletaka i Genove. Prema F. C. Laneu Venecija je

potkraj prve trećine XV. stoljeća imala 32 broda između 250 i 600 tona nosivosti, dok je prema J. Heersu Genova u XV. stoljeću imala 63 broda s više od 470 tona nosivosti. Braudel pak ističe da se velikim tonažama brodova napose isticala Genova: njezina je *karaka* mogla imati i 1.000 tona nosivosti. Takvi su jedrenjaci bili namijenjeni prijevozu teških tereta na velike udaljenosti – primjerice, iz Male Azije prema Brugesu i Engleskoj.⁵⁵

Istočnojadranski gradovi samo su iznimno imali brodove velike nosivosti. Njihovi su jedrenjaci bili manji. Zadar 1475. godine posjeduje jedan brod nosivosti oko 150 tona, a 1508. jedrenjak od oko 300 tona, što znači da se barem taj brod približavao nosivosti jedrenjaka Venecije i Genove, ali je glavnina zadarskih brodova mogla ponijeti do 100 tona robe. To su bili jedrenjaci srednje nosivosti koji u vrelima nose nazive *barkozij*, *karaka*, *marsilijana*. Brodovi male nosivosti – *barke*, *barkozeti* – mogli su ponijeti do 10 tona robe.⁵⁶

Splitski jedrenjaci bili su nešto manji od zadarskih. Godine 1481. splitski knez donosi odluku o pobiranju nameta na sve brodove koji uplovljavaju u splitsku luku radi njezina čišćenja, pa se u njoj spominju tri vrste brodova: do 400 stara nosivosti (= oko 24 tone), do 600 stara (= oko 36 tona) i brodovi iznad 600 stara (= više od 36 tona). Takve su nosivosti bili brodovi koji su potkraj XV. stoljeća uplovljavali u splitsku luku, pa su takve jedrenjake imali i Splicići, ali se upravo u tom razdoblju u splitskom notarijatu spominje i jedan brod od 1000 stara, odnosno 60 tona nosivosti, a jedan pripadnik splitske obitelji Cauogrosso (Capogrosso) posjeduje 1492. godine jednu *caravellu* nosivosti 2000 stara ili oko 120 tona.⁵⁷ Unatoč tome splitski su brodovi uglavnom imali manje od 60 tona nosivosti, što znači da su pripadali kategoriji brodova srednje nosivosti.

No unatoč činjenici da su zadarski i splitski brodovi nosivošću zaostajali za brodovima velikih mediteranskih republika, ne bismo smjeli zaključiti da je u kasnosrednjovjekovnom Zadru i Splitu brodarstvo bilo nerazvijeno. Govoreći o mediteranskim jedrenjacima u XVI. stoljeću, F. Braudel upozorava da “ti mali brodovi, dosta ispod 100, pa čak i 50 tona, daju život Atlantiku i Sredozemlju”.⁵⁸ Upravo su takvi jedrenjaci, koji su u XVI. stoljeću prevladavali na Mediteranu, u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća bili osnovicom splitske izvozne trgovine.

U već spomenutim splitskim *kontraliterama* iz 1481.-1484. godine ukupno se spominje 128 splitskih brodova. Među njima 85 lađa (ili 65,41% ukupnog broja splitskih jedrenjaka) nosi naziv *barcha*, 20 brodova ima naziv *grip* (*grippus*), 15 jedrenjaka nosi ime *navilium* ili *navigium*, dok samo jedan brod ima naziv *marsilijana*. *Barke* su pripadale kategoriji brodova male nosivosti, svakako ne iznad prve skupine koju spominje naredba mletačkoga kneza iz 1481. godine, dakle do 24 tone nosivosti, a po svoj prilici i manje – oko 10 tona. *Barke* su prije svega bile namijenjene plovidbi duž istočnojadranske obale, pa je od 85

spomenutih jedrenjaka te vrste u spomenutom popisu 38 bilo usmjereno prema Veneciji, a 17 prema kvarnerskim lukama (Senj, Bakar, Rijeka). Ipak je sedam splitskih *barki* plovilo prema Apuliji, dvije prema Marchama i dvije prema Ferrari, što pokazuje da su se splitske *barke* uključivale i u trgovinu između dviju jadranskih obala. Naravno, brodovi srednje nosivosti (*navigium, navilium*), do 60 tona, bili su namijenjeni plovidbi prema zapadnoj obali Jadrana: četiri se splitska *navilija* u tom razdoblju iz splitske luke usmjeravaju prema Apuliji, jedan prema Abruzzu, dva prema Marchama i jedan prema Levantu.⁵⁹

Splitski jedrenjaci i, čini se, nešto veći zadarski, jednako kao i dubrovački, u XIV. i XV. stoljeću, održavaju pomorske veze na Jadranu, spajaju njihove obale – dapače, napuštaju Jadran i otiskuju se prema Sredozemlju, dopiru i do Levanta, ponekad i do sjeverne Afrike, pa bismo, zajedno s F. Braudelom, smjeli zaključiti da upravo ti brodovi srednje i male nosivosti u kasnom srednjem vijeku “daju život” jadranskom prostoru.

Predodžbu o jedrenjacima koji održavaju gustu mrežu pomorskih komunikacija između gradskih središta na obje jadranske obale valja dopuniti temeljnim obavijestima o njihovom izgledu i konstruktivnim značajkama. U dubrovačkim zadarskim i splitskim vrelima spominju se, pokraj već spomenutih vrsta jedrenjaka, brodovi nazvani *caravella, cocha* i *caracha*. Kako je na početku XVI. stoljeća izgledala dubrovačka *karaka*, pokazuje pala “Navještenje” Nikole Božidarevića iz 1513. godine: na središnjem polju predele prikazan je jedrenjak s tri jarbola i savijenim jedrima, na kojemu se ističe povišeno nadgrađe na pramcu i krmi.⁶⁰ *Karake, karavele* i *koke* bili su brodovi srednje nosivosti, dužine između 20 i 30 metara, s posadom od 25-30 ljudi.⁶¹ Splitska *barcha*, koja je prevladavala u pomorstvu splitske komune, po svojoj prilici bila nešto manje dužine i s manje članova posade. Kakav je bio odnos između luka, njihovih pristanišnih površina i jedrenjaka?

Izuzimajući zadarsku luku, donekle i hvarsku, srednjovjekovne luke na istočnom Jadranu, prije svega dubrovačka i splitska, imale su ograničen pristanišni prostor. Splitska je luka bila smještena uz južno pročelje Dioklecijanove palače, s pristanom od mletačkoga kaštela do zida koji je bio podignut uz jugoistočnu kulu Palače, odnosno staroga dijela (*civitas vetus*) srednjovjekovnog Splita. Lučki je prostor bio zaštićen lukobranom, dužine oko 100 metara, a pristanišna dužina splitske luke nije prelazila 400 metara. No i u tako skućenom lučkom prostoru srednjovjekovnog Splita pristajali su brojni jedrenjaci, o čemu su u već navedenim *kontraliterama* sačuvani točni podaci. Tako su, na primjer, u 1483. godini, od siječnja do prosinca, u splitsku luku uplovila 184 jedrenjaka. U mjesecu listopadu u luci je pristalo 39 jedrenjaka, a samo u jednom danu, 20. listopada 1483, u njoj je bilo privezano čak 9 jedrenjaka.⁶²

Stiješnjenost dubrovačke luke prikazuje i triptih Nikole Božidarevića “Bogorodica sa svecima” (oko 1500. godine): sv. Vlaho u naručju drži model grada

Dubrovnik – slikar je u gradsku luku smjestio četiri veća jedrenjaka, od kojih su tri *karake*, s jasno istaknutim krmenim i pramčanim nadgrađem, te jedan manji brod.⁶³ Vizualna predodžba Nikole Božidarevića očigledno se temelji na slikarevu iskustvu – dubrovačka luka, ispunjena jedrenjacima, bila je dio njegove svakodnevice.

E) Ekonomije i ljudi

1) Zemljište i proizvodnja

Ključni pojam u razvoju srednjovjekovnih društava bio je odnos između opsega proizvodnje i potrošnje, prije svega žita, temeljnoga prehrambenog proizvoda srednjovjekovnih ljudi. Podmiruje li proizvodnja žita potrebe stanovništva ili ne podmiruje – nezaobilazno je pitanje svih društava, bila ona seoska bilo gradska. Opseg proizvodnje na oranicama ovisio je o nizu činitelja, o kojima je već bilo riječi, od geomorfoloških značajki zemljišta preko klimatskih i vremenskih nepogoda do stupnja razvijenosti agrarne tehnologije.⁶⁴ Opseg potrošnje pak ovisio je o demografskim značajkama i o razini naseljenosti, tj. o potrošnim potrebama stanovništva. Na žalost, točniji podaci o opsegu proizvodnje žita na hrvatskom prostoru u srednjem vijeku nisu sačuvani. Prvi brojčano točniji podaci o ratarskoj proizvodnji potječu tek iz XVI. stoljeća, a i oni su fragmentarni i nesustavni, jer se odnose samo na neke dijelove hrvatskoga teritorija, više na srednjovjekovnu Slavoniju, manje na istočnojadransko područje. U oskudici kvantitativnih podataka o opsegu proizvodnje na oranicama preostaje samo komparativna analiza sekundarnih pojava koje osvjetljavaju temeljno pitanje: je li proizvodnja žita bila dovoljna ili nije, je li bio nuždan uvoz žita, jesu li postojala razdoblja oskudice ili čak gladi? Takav postupak ne može nadoknaditi kvantitativne praznine u sačuvanim vrelima, ali olakšava predodžbu o temeljnom pitanju: kako je zemljišna proizvodnja djelovala na hrvatska srednjovjekovna društva?

Prvi točan podatak o proizvodnji žita u dalmatinskim gradovima potječe iz sredine 60-ih godina XVI. stoljeća. Zadarski kapetan Alvise Bembo izvješćuje mletačku vladu da je 1563. godine na zadarskoj *terrafermi*, tj. na kopnenom dijelu zadarskoga teritorija, proizvedeno oko 111.000 stara, a na zadarskim otocima oko 6.000 stara žita. Na zadarskom je području dakle te godine proizvedeno 117.000 stara ili nešto više od 7.400 tona žita.⁶⁵

Nedostaje nam iscrpnija komparativna građa za točniju procjenu podataka mletačkoga izvjestitelja, ali visoku razinu proizvodnje žitarica u zadarskom zaleđu u prvoj polovici 60-ih godina XVI. stoljeća potvrđuju sačuvani podaci s posjeda Rogovskog samostana koji je imao zemljišne posjede u biogradskom zaleđu: 1562. godine na samostanskim je posjedima proizvedeno oko 130 tona, 1563. godine oko 180 tona, a 1564. godine oko 90 tona različitih vrsta žita. Vrijedno je istaknuti da je samostanska proizvodnja žita bila opsežna već i u kasnom srednjem vijeku. Godine 1463. mletački dužd dopušta opatu Rogovskog samostana da izveze i proda 500 *stara* (mjera za žito, zapremine 83,33 litre) žita, ali samo na područje Republike. Godine 1511. dužd dopušta samostanu da svoje proizvode, navlastito žito, prodaje u Zadru i Dalmaciji.⁶⁶

Podacima o proizvodnji valja suprotstaviti podatke o opsegu potrošnje žita u Zadru i na njegovu području da bismo mogli odgovoriti na ključno pitanje: je li proizvedena količina žita mogla podmiriti potrebe zadarskoga stanovništva. Prije svega je nužno utvrditi broj stanovnika Zadra i njegova teritorija u tom razdoblju: 1561. godine zadarska je komuna, prema službenim mletačkim podacima, imala, 22.390 stanovnika. Ako bismo na taj broj stanovništva primijenili kriterij F. Braudela, koji je smatrao da je u XVI. stoljeću na Mediteranu potrošnja žita po stanovniku iznosila 200 kg godišnje, zaključili bismo da proizvedena količina žitarica nije bila dovoljna samo za prehranu zadarskoga stanovništva (oko 4.500 tona), nego da je u 1563. godini na zadarskom teritoriju ostvaren i višak žita.⁶⁷

No koliko god su navedeni podaci korisni u ocrtavanju ratarske proizvodnje na zadarskom području, njihova je važnost ipak ograničena. Prije svega, ne znamo koliko primjer iz 1563. godine smijemo primijeniti na druga razdoblja XVI. stoljeća, jer vrela svjedoče da je u tom stoljeću u Zadru bilo i razdoblja oskudice, pa i gladi, a posve je sigurno da takvu razinu ratarske proizvodnje i podmirivanja potrošnje ne možemo protegnuti u razvijeni srednji vijek, jer bi takav zaključak osporavali podaci o žitnoj politici zadarske komune u XIV. stoljeću.

Odredbe komunalnih uprava u dalmatinskim gradovima o opskrbi žitom bile su više-manje jedinstvene, jer svi gradovi podjednako nastoje osigurati dovoljno žita, dakle kruh svojim pripadnicima i izbjeći oskudicu. Takvu politiku ne vode samo ona gradska društva s malim distriktualnim područjem i skromnijom proizvodnjom žita (Split), nego i ona koja su imala površinom velik i ratarski plodan komunalni teritorij (Zadar). Za žito podjednaku skrb iskazuju ekonomski jača (Dubrovnik, Zadar) i ekonomski od njih nešto slabije razvijena društva na istočnom Jadranu (Split). Split ima malo oranica na svojem području – njegova ratarska proizvodnja nije dovoljna za podmirivanje vlastite potrošnje. Sličan je i primjer Dubrovnika – doduše s velikim komunalnim područjem (1092 km²), ali sa samo 15% obradiva zemljišta. Stoga i Split i Dubrovnik moraju uvoziti žito da bi spriječili oskudicu hrane. No nasuprot tome veoma je zanimljivo da i Zadar, s velikim površinama pod oranicama, u XIV. stoljeću također uvozi žito i vodi veoma pažljivu žitnu politiku. Teško je pouzdano objasniti činjenicu da se zadarska žitna politika ne razlikuje od takvih nastojanja u drugim, ratarski siromašnijim, gradovima na istočnom Jadranu, jer ne poznajemo elemente na koje bismo takvo tumačenje mogli osloniti – primjerice, utjecaj klimatskih i vremenskih nepogoda, o kojima svjedoče vrela XVI. stoljeća, ili pak djelovanje kužnih epidemija na razinu opskrbljenosti Zadra žitom. No unatoč takvim nepoznanicama žitna je politika zadarske komune u XIV. stoljeću veoma određena. Evo nekoliko primjera.

Zbirka odredaba zadarske komune o zakupu gradskih poreza i daća (*Catastrum comunis Jadre*) pokazuje da je komunalna uprava barem od početka XIV.

stoljeća, a po svojoj prilici i ranije, nastojala poreznim olakšicama potaknuti promet žitom na gradskom tržištu. Godine 1306.-1307. u tom je *Katastiku* zabilježeno da se oslobađa od plaćanja daće (*datium*) prilikom upotrebe komunalnih mjera i utega u trgovanju žitom svatko tko “prodaje žito zadarskoj komuni” (*qui vendiderit bladum comuni Jadre*), ali i “komuna ako prodaje žito” (*si comune vendiderit aliquod bladum*).⁶⁸

No zadarska je komuna u sredini XIV. stoljeća mnogo jače intervenirala u opskrbi grada žitom. Godine 1366. komuna je uzela zajam od 2.000 dukata od Franje iz Carrare, gospodara (*dominus generalis*) Padove, radi kupnje žita i “sigurnosti grada Zadra”. Komuna je padovanskom gospodaru dala u zalag prihod od zakupa poreza na promet stokom i mesom za godinu 1366. i 1367. u iznosu od 2.000 dukata.⁶⁹ Zadarska je komuna dakle u 60-im godinama XIV. stoljeća izravno kupovala žito i prodavala ga stanovništvu, očigledno smatrajući da je to jedini način sprječavanja oskudice. Takvi su primjeri komunalne skrbi za žito zabilježeni i potkraj XIV. stoljeća.

Godine 1390. (3.II.) Ante Lukin iz Firenze uzima u zakup (*naulum*) jedrenjak (*cocha*), vlasništvo Berengara iz Trapanija na Siciliji, za putovanje do Male Azije (*ad partes Turchie*), radi kupnje žita u Miletu, Efezu i Foceji i ukrcavanja na zakupljeni brod. Ugovorom je bilo određeno da će se nakon povratka jedrenjaka u Dalmaciju žito iskrcati u Zadru, Rabu i Senju, ali je ta važna odredba o prodaji žita u nekoliko istočnojadranskih gradova bila samo prividna. Četiri je dana kasnije (7.II.1390.) naime Ante Lukin sklopio ugovor s Tajnim vijećem (*consilium secretum*) zadarske komune, kojim se obvezao da će čitavo žito koje će Berengarova *cocha* dovesti iz Male Azije prodati na malo (*ad minutum*) u Zadru, dakle izravno zadarskom stanovništvu. No time nije bila zaključena uloga zadarske komune u dovozu žita iz Male Azije. Još prije nego što je ta *cocha* zaplovila prema Levantu zadarska je komuna posudila Firentincu Anti Lukinu 1000 dukata, kreditirajući njegov odlazak po žito u Malu Aziju, uz njegovu obvezu da do početka 1391. godine dovede žito u Zadar i zadarskoj komuni proda 1.000 salmi žita. Dapače, bilo je određeno da će zadarska komuna, pošto Berengarova *cocha* doplovi u Zadar sa žitom, Anti Lukinu posuditi još 1.000 dukata.⁷⁰ Zadarska je komuna prema tome uložila u žito ukupno 2.000 dukata. Da bi osigurala 1.000 salmi žita, komuna je dala trgovcu žitom kredit od 1.000 dukata, obvezujući se da će mu nakon dolaska jedrenjaka sa žitom u Zadar dati još jedan kredit od 1.000 dukata.

Žitna politika splitske komune u sredini XIV. stoljeća nije se znatnije razlikovala od zadarske. Splitsko Veliko vijeće u srpnju 1359. utvrđuje nagradu od 2 mletačka solda za svaki uvezeni *star* pšenice, a ½ groša za svaki *star* ječma.⁷¹

Ako bismo zanemarili primjere o bogatim urodima žita na istočnom Jadranu, kakvi su u XV. i XVI. stoljeću zabilježeni na posjedima Rogovskog samostana, na plodnom području uz Vransko jezero u biogradskom zaleđu, jer su oni

sasvim iznimni i nisu u skladu s općenitim ratarskim prilikama na jadranskoj obali, mogli bismo pouzdano zaključiti da je istočnojadranski pojas u srednjem vijeku oskudijevao žitom, pa se ono moralo uvoziti. Posve su drugačije bile ratarske prilike u Slavoniji. Na žalost, sustavna predodžba o opsegu proizvodnje žita ne postoji u hrvatskoj historiografiji ni za srednjovjekovnu Slavoniju, ali građa o agrarnim odnosima i zemljišnoj proizvodnji koju je objavio Josip Adamček pokazuje da su slavonska vlastelinstva u XVI. stoljeću proizvodila dovoljno žita za vlastite potrebe – dapače, da su neka od njih izvozila viškove žita. Pojedinačni podaci o izvozu žita ne omogućavaju pouzdaniji odgovor na pitanje koliko je izvoz žita bio čestom pojavom na slavonskim vlastelinstvima, ali upućuju na utemeljeni zaključak da se srednjovjekovna Slavonija opsegom ratarske proizvodnje razlikovala od jadranskog pojasa.

Za vlastelinstvo Steničnjak su, prema J. Adamčeku, iz godine 1549.-1557. sačuvani točni podaci o potrošnji pojedinih vrsta žitarica na vlastelinstvu. Oni se odnose na žito koje je pripadalo feudalnom vlasniku zemljoposjeda. Najveći dio pšenice trošio se u prehrani na samom vlastelinstvu, ali je ostatak bio namijenjen izvozu. Količine su izvezene pšenice bile promjenljive, u rasponu od 7,27% ukupne količine prikupljene pšenice (1552.) do 34,66% (1557.), ali se u nekim godinama pšenica nije uopće prodavala, jer je u cjelini potrošena na vlastelinstvu (1549., 1553.). Proso se, nasuprot pšenici, prema vlastelinskim računima, “gotovo u cjelini trošilo na vlastelinstvu”, pa su u navedenom razdoblju izvezene samo manje količine te žitarice u rasponu od 4,88% (1555.) do 12,04% (1549.) ukupne količine. S vlastelinstva Steničnjak u sredini XVI. stoljeća žito se izvozilo prema Hrvatskom primorju, Rijeci i Kopru – 1550.-1551. godine otpremljeno je “ad partes maritimas” 810 *kvarti* pšenice na 208 natovarenih konja.⁷²

Srednjovjekovna se Slavonija i u vinogradarstvu razlikovala od jadranskoga pojasa, ali suprotnosti ipak nisu bile tako izrazite kao u proizvodnji žita. Oba su područja, jadransko i panonsko, bila vinorodna, ali je na većini komunalnih područja na istočnom Jadranu vinova loza bila prevladavajuća, najvažnija zemljišna kultura, u nekim komunama gotovo jedina (Split). I u Slavoniji se njegovala vinova loza dapače, prema J. Adamčeku, na slavonskim je vlastelinstvima u XVI. stoljeću “vrijednost proizvodnje žitarica bila manja od vrijednosti proizvedena vina”, pa je “vinogradarstvo u XVI. stoljeću na mnogim vlastelinstvima osnovna grana poljoprivrede”, ali vino u Slavoniji ipak nije imalo onu ekonomsku ulogu koju je imalo na jadranskoj obali. Adamček upozorava da se većina proizvedenoga vina trošila na slavonskim vlastelinstvima i da se izvezio samo manji dio, pa se, na primjer, na vlastelinstvu Steničnjak u sredini XVI. stoljeća prodavalo oko 20% vina.⁷³

Nasuprot proizvodnoj ravnoteži između ratarskih i vinogradarskih kultura u Slavoniji na jadranskom je pojasu upravo vino bilo temeljnim izvoznim pro-

izvodom. Prema popisima *kontralitera* iz splitske je luke 1482.-1483. godine izvezeno 1496 *bačava* i 358 *barila* vina, 1497.-1499. 1499 *bačava* (*capita circulata*) i 458 *barila* vina. Najveći dio vina izvezen je u Mletke: 1482. i 1483. godine u gradu na lagunama splitski su trgovci prodali 92,45% od ukupno izvezena vina u *bačvama* i 94,13% od ukupno izvezena vina u *barilima*.⁷⁴

Prevladavanje vina u splitskoj izvoznoj trgovini upućuje na ekonomski odnos između ekstenzivnih (žito) i intenzivnih kultura (loza). Ratarske su kulture zahtijevale velike površine pod oranicama, kakvih nije bilo na splitskom distriktualnom području, ali prirodne značajke splitskog teritorija nisu bile jedini razlog prevladavanju vinogradarstva nad ratarstvom u Splitu – važnim je činiteljem bio ekonomski odnos između te dvije vrste poljodjelskih kultura: vrijednost proizvedenoga vina bila je desetak puta viša od vrijednosti proizvodnje žita na jednakoj površini zemljišta, pa je to poticalo vlasnike zemljišta u splitskom distriktu da šire površine pod vinogradima. Splitska je komuna pokušala 1359. godine zaustaviti takav razvoj zabranom podizanja novih vinograda, ali su takva nastojanja bila bezuspješna.⁷⁵ I stoljeće kasnije, potkraj XV. stoljeća, na splitskom području su prevladavali vinogradi. Unatoč tome valja istaknuti da su splitski težaci, kako pokazuju popisi njihove imovine, tzv. *inventari*, posjedovali i volove, što znači da su na splitskom području pokraj vinograda postojale i oranice pod ratarskim kulturama.

2) Žito i glad

Sve naše spoznaje o proizvodnji žita na hrvatskom srednjovjekovnom području, premda necjelovite i nesustavne, usmjeravaju nas prema onom pojmu u svakodnevici hrvatskih društava u kojemu je bio usredotočen temeljni odnos između opsega proizvodnje i opsega potrošnje – prema pojmu oskudice i gladi.

Obavijesti vrela o oskudici hrane, na žalost, još su oskudnije od podataka o opsegu proizvodnje žita. Na prijatnju oskudicom žita na istočnom Jadranu, doduše, upućuje već i komunalna skrb o žitu, o kojoj je bilo riječi u prethodnom odjeljku, ali se u izvorima pojam gladi prvi put pojavljuje tek u sredini XIV. stoljeća. Svi podaci o oskudici žita i pomaku prema gladi na istočnom Jadranu potječu iz kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka, napose iz XVI. stoljeća, ali se smije pretpostaviti da je na jadranskom području, prije svega na njegovim krševitim dijelovima, bez dovoljno plodnoga zemljišta i oranica, oskudica hrane, navlastito žita, bila trajnom, ili barem čestom pojavom. Izravnih podataka o oskudici hrane i gladi na jadranskom pojasu u ranom i razvijenom srednjem vijeku nema, ali na takav zaključak upućuju neka vrela, prije svega *Kartular Samostana sv. Petra u Selu*.

Utemeljujući 1080. godine Samostan sv. Petra u Selu, u poljičkom primorju, Splićanin Petar Crni nabavlja zemljišne posjede i radnu snagu – *serve*. U

skupini samostanskih *serva* napose su zanimljivi oni koje Petar Crni ne kupuje na tržištu radne snage, od trgovaca *servima*, nego ih Samostanu predaju članovi njihovih obitelji ili pak oni sámi prihvaćaju osobno neslobodni položaj *serva*. Razlozi su mogli biti različiti – primjerice, nesposobnost vraćanja pozajmljena novca: Ljutac se sâm predaje Petru Crnom za *serva* jer nije mogao vratiti dug od 3 solida; Andriula otac prepušta Samostanu jer otac nije mogao vratiti dug od 40 solida.⁷⁶

No često se u samostanskom kartularu uopće ne navodi razlog prijelaza u položaj *serva*: Zaharija prepušta Petru Crnom sina Hudelja, za kojega dobiva 3 solida; Rakana predaje sina Beloteca, a Girgi prepušta Samostanu brata Nikolu sa ženom Dobrinom i sinovima i kćerima. Tome valja dodati da su predaji za *serva* mogli biti nazočni, kao svjedoci, i članovi obitelji: predaji Ljutca svjedoci su njegovi sinovi Zdedrag i Stiglic, Andriulu njegova braća i sestre.⁷⁷ Premda razlog njihovu prijelazu na posjed Samostana u kartularu nije izričito istaknut, ipak smijemo pretpostaviti da su glavnim razlogom bile egzistentne tegobe, prije svega nedovoljna količina hrane, žita, u seoskim društvima na okolnom hrvatskom području. Položaj samostanskog *serva* i gubitak osobne slobode po svoj su prilici bili jedini način opstanka za ugrožene pripadnike seoskih zajednica u hrvatskom zaleđu. Takvu pretpostavku, dakako, ne možemo poduprijeti nikakvim komparativnim podacima vrela, ali je svako drugačije tumačenje te pojave još manje vjerojatno.

Na žalost, *Kartular Samostana sv. Petra u Selu* zadugo je osamljeni nagovještaj o oskudici hrane i nepovoljnim životnim uvjetima na hrvatskom selu na istočnom Jadranu. U vrelima XII. i prve polovice XIII. stoljeća takvih podataka, koji bi ocrtavali hrvatska društva i svakodnevicu njihovih pripadnika, nema, pa smijemo samo pretpostavljati da ih je i u tom razdoblju, o kojemu vrela šute, mogla ugrožavati oskudica hrane, prije svega žita. Tek u drugoj polovici XIII. stoljeća na pojam oskudice počinju upozoravati sve brojniji podaci o uvozu žita s talijanske obale Jadrana, iz Apulije i Abruzza, u dalmatinske gradove i neke dijelove srednjovjekovne Hrvatske u njihovu zaleđu. Evo nekoliko primjera.

Godine 1275. šalju se iz Napuljskog Kraljevstva prema istočnom Jadranu (*ad partes [...] Slavonie*), u Zadar, Dubrovnik, Split, Trogir i Šibenik brodovi natovareni žitom, u zamjenu za drvo; 1280. napuljski kralj Karlo I. dopušta zadarskom trgovcu Benediktu Matafaru da iz Barlette izveze “ad partes Dalmacie”, tj. u Zadar i Dubrovnik, 1.000 *salmi* (apuljska je *salma* mjera za žito, zapremine oko 260 litara) pšenice, 400 *salmi* ječma i 100 *salmi* leće.⁷⁸ Podaci o uvozu žita u Zadar još jasnije osvjetljavaju žitnu politiku zadarske komune, o kojoj je već bilo riječi i koju u sačuvanim vrelima pratimo od početka XIV. stoljeća, što pokazuje da je odredbama komune prethodilo razdoblje oskudice žita, barem od posljednje četvrtine XIII. stoljeća.

I knezovi bibrirski na početku 90-ih godina XIII. stoljeća uvoze žito iz južne Italije – dapače, 1291. opljačkan je brod koji je za Jurja I. Bibrirskog vozio 175 *salmi* žita; ban Pavao I. Bibrirski uvozi žito iz Apulije 1291. i 1293. godine, a 1295. dopušten mu je izvoz 1.000 *salmi* žita iz Apulije; dapače, Pavlu I. je 1303. godine dopušteno da u zamjenu za godišnju plaću od 100 *unci* zlata, što ju je dobivao od napuljskih kraljeva, smije iz Apulije godišnje izvoziti 1.000 *salmi* žita, pa su Bibrirci, prema sačuvanim podacima, barem do 1305. godine uvozili žito iz južne Italije.⁷⁹

U skupini sačuvanih podataka o uvozu žita iz južne Italije napose su za razlaganje o oskudici hrane zanimljivi oni koji pokazuju da žito kupuju i dalmatinski biskupi. Godine 1303. hvarski i brački biskup izvozi iz Apulije 200 *salmi* žita, a 1319. godine napuljski kralj dopušta rapskom biskupu da iz Abruzzu izveze 100 *salmi* pšenice, jer je “u područjima Sklavonije, gdje se nalazi njegova biskupija, zavladała velika oskudica žita” (*in partibus Sclavonie, ubi eius episcopatus consistit, magnam esse ad presens frumenti penuriam*).⁸⁰

Žito prema tome ne izvoze iz Apulije samo dalmatinski gradovi i vlasteoske obitelji srednjovjekovne Hrvatske, nego i dalmatinski biskupi. Podaci su o uvozu žita, doduše, nesustavni, ali unatoč tome upućuju na zaključak da je u zadnjoj četvrtini XIII. i u prvoj četvrtini XIV. stoljeća na jadranskom dijelu hrvatskoga teritorija zavladała oskudica žita, i u dalmatinskim gradovima od Dubrovnika do Raba i u Hrvatskoj južno od Velebita. Izričaj pak u registru iz 1319. godine kojim se dopušta rapskom biskupu izvoz žita u *Sklavoniju* jer je na tom području zavladała “velika oskudica žita” (*magna penuria frumenti*) prvi je određeniji nagovještaj o pomaku od oskudice prema gladi na istočnom Jadranu.

U Slavoniji i kontinentalnom zaleđu žitne prilike su, smijemo pretpostaviti, bile povoljnije od onih u dalmatinskim gradovima, ali su ipak i s kontinentalnoga prostora sačuvane vijesti o kriznim razdobljima u prehrani stanovništva. Obavijesti o oskudici žita, vjerojatno i gladi, u sredini XV. i na početku XVI. stoljeća vrela potanje ne objašnjavaju, pa ne znamo kako je došlo do poremećaja u prehrani ljudi, ali su posve određene posljedice takvih poremećaja. Ljeti i ujesen 1453. godine glad se pojavila u Bosni i u susjednim dijelovima srednjovjekovne Slavonije i Hrvatske – čini se, prije svega u Pounju. O odjeku kriznih pojava u kontinentalnom zaleđu u sredini XV. stoljeća svjedoči dalmatinski notarijat, u kojemu je sačuvan neuobičajeno velik broj ugovora o posluži i učenju obrta za došljake iz zaleđa.

Od srpnja do listopada 1453. u splitskom je notarijatu zabilježeno čak 25 ugovora o posluži (*carta famulatus*) za osobe dobjegle na istočni Jadran iz Bosne (Jajce, Livno, Grahovo, Glamoč, Uskoplje ili općenito “Bosna”). U Zadru je pak u listopadu te godine zabilježeno 13 ugovora o učenju obrta i posluži za osobe koje su se u grad spustile iz ugroženih krajeva u Pounju (Drežnik,

Bihać, Kolunići, Krupa, Lapac). Splitska komuna pak 1454. godine prevozi prema Apuliji i Markama 176 “siromaha Bosanaca” (*pauperes Bosinenses*) koje grad više nije mogao prihvatiti.⁸¹

Kasnosrednjovjekovna trgovina žitom na hrvatskom području dakle iskazuje nekoliko smjerova. Žito se prevozi iz žitorodnoga zaleđa (Slavonija; Bosna) prema istočnojadranskoj obali, koja je oskudijevala žitom, a iznimno se žito izvozi i iz onih područja na istočnom Jadranu koji su se isticali većim opsegom ratarske proizvodnje (zadarsko zaleđe) prema drugim dalmatinskim gradovima. Ipak, u kasnom su srednjem vijeku ti smjerovi žitne trgovine bili periferni – u razvoju istočnojadranskih društava ključan je bio uvoz žita iz udaljenih područja: Apulije, Romanije (Grčka) ili Male Azije.⁸²

3) Epidemije i ratovi

Pojave oskudice hrane i gladi najčešće se u vrelima ne objašnjavaju, ali se ponekad one vezuju uz kužne epidemije i ratna pustošenja – prije svega, u gradi s jadranskoga pojasa. Tako se iskazuje uzajaman odnos pojava: a) epidemije/ratni pohodi > b) smanjivanje broja stanovništva > c) smanjivanje opsega zemljišne proizvodnje > d) oskudica žita > e) glad. Prvi podatak o takvu slijedu pojava jesu vijesti o tzv. “crnoj smrti” ili kužnoj epidemiji u Splitu 1348. godine u *Kronici* Splicićanina A Cutheisa. U poglavlju u kojemu govori o djelovanju splitskog nadbiskupa Hugolina Cutheisa kaže:

“Zatim, kad je vladala nemilosrdna kuga silnog glada, nije dopustio [tj. nadbiskup Hugolin] da se jadnim kolonima u poljima predaju sjemenja, jer nisu bili kadri pobrati plodove prošle žetve. Pa su tako, jer nije bilo hranjivih pripomoći, padala tjelesa nesretnika nevoljom gladi proždrti. Po ulicama grada i po poljima ležali su bezbrojni leševi ljudi iz puka da se ne bi mislilo da je ova ljuta kuga glada ljudstvo čitavog svijeta, a naročito splitskog ništa manje opustošila nego što je surova pošasna kuga okrutno kroz kratko vrijeme malo prije uništila.”⁸³

Cutheisov opis velike kužne epidemije u Splitu 1348. godine nedvojbeno je kroničarski, pripovjedno pretjeran, poduprt prejakim izričajima i u pojedinostima nedovoljno vjerodostojan, ali se u njegovu tekstu ipak, uz nuždan oprez, može utvrditi slijed pojava u Splitu:

a) kužna epidemija (prva polovica 1348.) > b) pomor stanovništva > c) zastoj u zemljišnoj proizvodnji u splitskom distriktu (sredina 1348.) > d) oskudica hrane/žita > e) glad i novi pomor stanovništva (potkraj 1348. ili na početku 1349. godine).

Cutheis dakle u *Kronici* upozorava na dvije razine kužne epidemije: prva je razina sama epidemija kuge u Splitu, za koju upotrebljava čitavu lepezu izričaja: “ljuta kuga”, “bijesna kuga”, “okrutna kuga” ili “surova pošasna kuga”, po

svoj prilici u prvim mjesecima 1348.; druga je razina njezina izravna posljedica glad u Splitu, koju naziva “nemilosrdnom kugom silnoga glada” ili “ljutom kugom glada”, najvjerojatnije potkraj 1348. godine. Kroničar ističe da su “mnogi plemići i bezbrojni splitski pučani onih dana umrli”,⁸⁴ dakle u samoj epidemiji kuge na početku 1348., ali taj izričaj prije svega ocrtava dojam velike nesreće koja je zadesila grad, a ne može biti uporištem točnijem određivanju ljudskih gubitaka, kako se to, barem približno, može na temelju mletačkih službenih podataka o velikim kužnim epidemijama u Splitu 1526. i 1607. godine.⁸⁵

Opseg pomora nakon gladi u Splitu Cutheis izjednačava s ljudskim gubicima u doba kužne epidemije, ali je i taj omjer nedvojbeno pretjeran, pa se iz njegova izlaganja smije prihvatiti samo bitna činjenica – da je kužna epidemija izazvala pojavu gladi u Splitu. Manje je vjerodostojno njegovo tumačenje uzroka gladi – zastoj u zemljišnoj proizvodnji mogao je biti samo jedan od činitelja oskudice hrane. Splitski teritorij ionako nije proizvodio dovoljno žita za prehranu stanovništva, pa zastoj u obrađivanju oranica nije ni mogao biti jedinim uzrokom gladi, kako to ističe Cutheis. Kužna je opasnost, po svoj prilici, otežala komunikacije sa žitorodnim područjima i dovoz žita u Split, pa se smije zaključiti da je kužna epidemija, kao cjelovit i dubok poremećaj, bila razlogom nestašice žita.

Na žalost, pogled u Split 1348. godine zaustavlja se na Cutheisovu kroničarskom opisu epidemije, jer splitski notarijat iz godina kuge nije sačuvan. Nasuprot tome djelovanje kužne epidemije 1348. godine na istočnojadranska društva pouzdano se utvrđuje na primjeru Dubrovnika, jer njegova arhivska građa sadržava mnoštvo obavijesti o gospodarskoj svakodnevici grada u razdoblju prije i nakon kužne epidemije.

Kuga je pogodila Dubrovnik na početku 1348. godine, kao i Split. U novijoj su historiografiji s pravom osporena gledišta o golemu broju ljudskih gubitaka u Dubrovniku. I premda nije moguće kvantitativno odrediti posljedice kuge, ipak je pomor morao biti znatan jer je izrazito djelovao na gospodarski život grada. Tako su, na primjer, nadnice težaka pri obrađivanju vinograda na dubrovačkoj *Astareji* porasle od 36 *folara* (1348.) na 40 *folara* (1349.) i zatim na 60 *folara* (1354.), pa se iznos nadnica tek desetak godina nakon epidemije približava razini nadnica prije nje (1359.: 30 *folara*). I nadnice su zidara u Dubrovniku porasle nakon kuge: 1341. godine visina nadnice bila je 3 *denara*, 1348. 6 *denara*, 1349. 4,5 *denara*, 1352. 5,5 *denara*.

Istodobno s nadnicama povećale su se i cijene pojedinih vrsta robe – na primjer, žita. U sredini 40-ih godina XIV. stoljeća cijena za 1 *star* žita bila je 20 *denara*, a već uoči izbijanja epidemije u Dubrovniku, u kolovozu 1347., narasla je na 30 *denara*, što se može objasniti činjenicom da je kuga prije Dubrovnika pogodila europski jugoistok i južnu Italiju, odakle je grad uvezio

žito, pa su na tim područjima i cijene žitu postajale više. U Dubrovniku su se u prvim mjesecima 1348., dakle u doba i neposredno nakon epidemije, cijene žita još više povećale: u veljači 1348. 1 *star* žita vrijedio je 36 *denara*, u ožujku 40 *denara*, što je bilo dvostruko više od cijene žita u sredini 40-ih godina, ali se već u listopadu 1348. cijena žita smanjila, pa je za 1 *star* iznosila 30 *denara*. Dvije godine kasnije, u listopadu 1350., cijena se izjednačila s onom u sredini 40-ih godina XIV. stoljeća, pa je 1 *star* žita vrijedio 20 *denara*.⁸⁶

I u kasnom srednjem vijeku kužne je epidemije pratila oskudica hrane i glad. Mletačka vlada ističe 1456. godine, za velike epidemije kuge koja je zahvatila europski jugoistok, pa i istočnojadranske gradove Zadar i Dubrovnik, da je Zadar “veoma teško pogođen glađu i kužnom epidemijom”, a zadarsko plemićko Vijeće upozorava vladu 1494. godine da je u gradu “zavladala velika nestašica i oskudica žita”.⁸⁷

Pokraj epidemija, napose kuge, i ratni sukobi bili uzrokom poremećaja u opskrbi hranom i gladi. U doba mletačko-turskoga rata 1499.-1502. zadarski rektori u lipnju 1500. obavještavaju mletačku vladu da su u gradu “kuga, glad i Turci”, pa su se turskim navalama na Zadar pridružili i epidemija kuge i glad. I u doba mletačko-turskoga rata 1537.-1540. Zadar je bio izvrnut velikim teškoćama. To su bile godine gladi, pa zadarsko Vijeće godine 1540. izvješćuje vladu da je zavladala “najveća oskudica i nestašica hrane”.⁸⁸

Ratne su okolnosti i teškoće u opskrbi hranom uvjetovale i rast cijene žita. O tome svjedoče promjene cijena žita u Zadru u XVI. stoljeću, u doba mletačko-turskih ratova. U sredini XV. stoljeća, prije razdoblja turskih provala na zadarsko područje, 1 *star* (= 83,33 litre) žita vrijedio je 3 lire i 6 solda, odnosno oko ½ dukata. Stotinjak godina kasnije, u sredini XVI. stoljeća, cijena se za 1 *star* žita udvostručila, pa je narasla na oko 1 dukat; 1562. godine 1 *star* žita vrijedio je u Zadru 11 lira ili nešto manje od 2 dukata, a 1570. godine, u doba Ciparskoga rata koji je zaprijetio gradu i prekinuo sve trgovačke veze s turskim zaledem, cijena je za 1 *star* žita narasla na 24 lire ili oko 4 dukata, što pokazuje da se u tijeku jednoga desetljeća, između 1550. i 1562. godine, cijena žita u Zadru četverostručila – žito je poskupjelo 300%. Skok cijena žita u sredini XVI. stoljeća bio je, s jedne strane, posljedicom tzv. “revolucije cijena”, njihova nagla rasta, što je upravo u XVI. stoljeću bila opća europsko-mediteranska pojava, ali je, s druge strane, na izrazito povećavanje cijena žita upravo 1570. godine nedvojbeno djelovao Ciparski rat, koji je jako pogodio Dalmaciju.⁸⁹

U istom razdoblju, od sredine XV. do sredine XVI. stoljeća, cijene su žita porasle i u Slavoniji. U Varaždinu je 1454. godine cijena 1 *koreca* (mjera za žito, zapremine oko 133 litre) bila 20 *denara*; stoljeće kasnije, 1544. godine, iznosila je 100 *denara*, a potkraj toga stoljeća (1595.-1597.) povećala se na 240 *denara*, pa je u odnosu na sredinu XV. stoljeća cijena žita bila čak dvanaest

puta veća. I na rast cijena žita u Slavoniji, kao i na istočnom Jadranu (Zadar), djelovala je “revolucija cijena”, a J. Adamček ističe da je uzrokom tako velikom povećavanju cijena bilo i “stvaranje Vojne krajine koja je postala krupni potrošač namirnica”.⁹⁰

Biološki i politički poremećaji te globalni procesi (tzv. “revolucija cijena”) od sredine XIV. do sredine XVI. stoljeća dakle izravno utječu na razvoj hrvatskih društava, uzrokujući oskudicu hrane, povećavanje cijena, pa i razdoblja gladi. O razvojnim poremećajima u tom razdoblju svjedoče podaci vrela, dok su iz ranijih stoljeća srednjega vijeka sačuvani samo neizravni nagovještaji – primjerice, u podacima o *servima* u *Kartularu Samostana sv. Petra u Selu* oko godine 1080. ili o sve opsežnijem uvozu žita iz južne Italije od posljednje četvrtine XIII. stoljeća. Pojave oskudice hrane na hrvatskom teritoriju u srednjem vijeku ne mogu se, zbog rijetkih obavijesti u izvorima, sustavnije pratiti i tumačiti, ali se i prema sačuvanim podacima ipak smije zaključiti da je pitanje opskrbe hranom, napose žitom, u srednjovjekovnim društvima bilo iznimno osjetljivo. Svakodnevicu i sigurnost njihovih pripadnika ugrožavala je, pokraj ratova i epidemija, i oskudica hrane. Smijemo, dapače, pretpostaviti da je glad na hrvatskom prostoru najvjerojatnije bila češća pojava nego što to utvrdjemo prema obavijestima u sačuvanim vrelima.⁹¹

4) Ekonomika migracija

Složeno ustrojstvo hrvatskih društava i njihovih ekonomija, na koje je djelovala lepeza poremećaja, najprimjetnije se iskazuje u dinamici demografskoga razvoja, odnosno u demografskoj politici društvenih zajednica i u migracijama stanovništva. Pristupajući nimalo jednostavnu pitanju demografske politike i tumačenju migracija, nužno je upozoriti da srednjovjekovna društva iskazuju dvije, na prvi pogled nespojive, težnje: ona, s jedne strane, stvaraju individualizirano ustrojstvo, vlastiti, prividno “zatvoreni” svijet, u prostornom, gospodarskom i upravnom smislu; s druge strane, društva se nužno “otvaraju” prema plodnim djelovanjima okolnih područja, složenom mrežom komunikacija povezuju s drugim društvima, na makroregionalnom ili širem europsko-mediteranskom području.⁹²

Koliko god bi se suprotnost između tako izraženih smjernica mogla činiti protuslovnom, ipak je prožimanje, uvjetno rečeno, “zatvorenosti” i “otvorenosti” razvojna osnovica srednjovjekovnih društava, navlastito gradskih. Ona stvaraju vlastiti urbani prostor, gospodarski sustav, upravno i statutarno ustrojstvo, pa se po tome i razlikuju od drugih društava, bivaju prepoznatljiva u mreži panskih ili jadranskih gradova, ali se unatoč ključnom razvojnom zahtjevu individualizacije zajednice ljudi moraju “otvarati” prema novim poticajima – od proizvodnih tehnologija i društvenih ideologija, do stvaralaštva i umjetničkih

dosega. Pojedinačne se zajednice tako integriraju u okolna područja društvene srodnosti, a procesi uključivanja u srednjem se vijeku prije svega oslanjaju na veze ljudi.

Pomaci ljudi, od pojedinaca do skupina, protežu se kroz čitav srednji vijek. Gradska se društva migracijama popunjavaju novim ljudima i tako prevladavaju demografske praznine koje nastaju zbog zbira poremećaja, od nepogodnih uvjeta svakodnevnoga života na često stiješnjenom urbanom prostoru, preko ratnih sukoba i epidemija do oskudice hrane i gladi. Migracije su stoga nuždan preduvjet razvojnog rasta i širenju društava, premda ih u svim razdobljima srednjega vijeka ne možemo jednako pouzdano pratiti. Sve do druge polovice XIII. stoljeća, kad migracijske tokove počinje osvjetljavati obilje podataka iz notarskih svezaka u dalmatinskim gradovima, obavijesti su o srednjovjekovnim migracijama oskudne, ali ipak utvrđujemo neke njihove temeljne smjernice. Jezikoslovna istraživanja, na primjer, upućuju na sve jače ranosrednjovjekovne migracije iz slavenskog/hrvatskog zaleđa prema gradovima bizantske Dalmacije. Kolonistički pak pokret iz središnjih europskih regija prema europskom istoku barem od XII. stoljeća, a po svoj prilici i ranije, daje nov život srednjovjekovnoj Slavoniji, i na vlastelinstvima i u gradskim naseljima, koja upravo u tom razdoblju počinju nicati. I napokon, vrela postupno sve izrazitije svjedoče o pomacima ljudi između jadranskih obala, u dva glavna smjera – od zapadne prema istočnoj obali i od istočne prema zapadnoj obali Jadrana.⁹³

Sva ta tri migracijska horizonta srednjovjekovnoga razdoblja – a) zaleđe-grad na obali, b) unutar kontinentalnoga prostora, c) između jadranskih obala – nedvojbeno potiču ekonomski ciljevi, a tek nakon sredine XV. stoljeća na gibanja ljudi počinje djelovati nova pojava – ugroženost u doba turskih provala. Ta promjena u osnovici migracija na hrvatskom prostoru nakon godine 1450. ne osporava njihove prvenstveno ekonomske poticaje. U središtu ključnoga odnosa: srednjovjekovne ekonomije – hrvatska društva nalaze se migracije ljudi, kao njihova osnovica i pokretna snaga.

No ekonomske poticaje ne iskazuju samo sudionici migracijskih gibanja koji traže nova područja djelovanja i opstanka. Takve poticaje iskazuju i gradska društva, u Slavoniji i na jadranskom pojasu, prema kojima su migracijska gibanja bila usmjerena. Mreža gradskih naselja u srednjovjekovnoj Slavoniji, među kojima se ističu kraljevski gradovi, sama po sebi privlači skupine došljaka koje ih vrela nazivaju “gostima” (*hospites*). Gradovi na istočnom Jadranu odredbama statutâ usmjeravaju migracije, ali pri tome razlikuju dvije temeljne razine njihovih pripadnika – glavninu, bez stručne naobrazbe, i manjinu, koja je stručnošću i poslovnim znanjima nužna u razvoju njihovih društava. Odredbe gradskih statuta ne odnose se na glavninu došljaka – one potiču samo naseljavanje stručno obrazovanih ljudi. Razlika se očituje u pravnom položaju te dvije skupine došljaka u novoj zajednici.

Glavnina došljaka, pretežno iz seoskih regija kontinentalnoga zaleđa, u novom prebivalištu stječe pravni položaj *stanovnika* (*habitor*). Oni preuzimaju najniža zanimanja u komunalnoj ekonomiji, pa postaju težaci, stočari, nadničari, posluga, naučnici i sl., a grad ih prihvaća do gornje razine svojih ekonomskih i prostornih mogućnosti – točnije, dokle god su nužni u proizvodnoj i uslužnoj djelatnosti grada ili u popunjavanju demografskih praznina. Kao novi članovi gradskoga društva i njegovi *stanovnici* došljaci se u vrelima, uglavnom, nazivaju imenom zajednice u kojoj su se nastanili, pa se u splitskom ili zadarskom notarijatu takav došljak iz bližega ili daljega zaleđa određuje kao *habitor Spaleti* ili *habitor Jadre*, bez obzira na zavičaj iz kojega je došao. Ako bi se pak, potaknut ekonomskim razlozima, uključio u migracije prema talijanskoj obali Jadrana i napustio Split ili Zadar, jednako bi bio nazvan i u drugim jadranskim društvima – u Markama ili Veneciji uz njegovo se ime dodaje naziv *de Spaletto* ili *de Jadra*, kao temeljni znak njegova prepoznavanja.

Premda se ne može točnije kvantificirati opseg migracija iz zaleđa prema gradu na jadranskoj obali, ipak čestoća spominjanja došljaka iz zaleđa u gradskom notarijatu, procjene o opsegu migracija prema Italiji i neki izravni podaci upućuju na zaključak da je opseg migracija iz kontinentalnoga zaleđa bio velik. Tako, na primjer, godine 1474. Jakov de Pechiaro, zadarski plemić, daje osamnaestorici došljaka, što, ustvari, znači osamnaestorici obitelji, svima sa slavenskim, hrvatskim imenima, komad obradiva zemljišta u zadarskom varošu da bi na njemu “podignuli vrtove i sagradili kuće od naslagana kamenja, pokrivene slamom” (*ad faciendum ortos et construendum domos de maceria, paleis coperienda*).⁹⁴ No ako je pritisak došljakâ iz zaleđa bio prejak i ako je prelazio ekonomske (hrana!) i prostorne, što u biti zajedno znači demografske, mogućnosti grada, komuna je njihove skupine usmjeravala prema zapadnoj obali Jadrana, kako je to već istaknuto na primjeru Splita, koji 1454. prebacuje u Marke i Apuliju 176 “siromašnih Bosanaca”.

Od skupine došljaka koje Jakov de Pechiaro naseljava u zadarskom varošu da bi postali njegovi težaci, slijedeći stoljetne pomake ljudi iz zaleđa prema obali, temeljito su se razlikovali oni drugi, također došljaci, ali sa stručnom naobrazbom i poslovnim znanjima – potestati, notari, trgovci, učitelji, umjetnici, liječnici itd. Oni su mogli, baveći se svojom strukom, kraće vrijeme boraviti na području grada i komune, pa su imali pravni položaj *stranaca* (*forenses*). Ako bi duže vrijeme bili nastanjeni u gradu, stjecali su pravni položaj *stanovnika* (*habitor*), ali ih je od velikih skupina došljaka koji u gradovima popunjavaju najniža zanimanja i službe i koji su trajno, možda i naraštajima, ostajali samo *stanovnicima* grada dijelila važna razlika – ako bi ispunili određene uvjete koje je postavljao statut komune, oni su mogli postati *građani* (*cives*). Statuti u istočnojadranskim gradovima potiču takve došljake da prijeđu niz pravnih

razina: *stranac* > *stanovnik* > *građanin*, odnosno nastoje ih uključiti u društveni sustav zajednice.

Stari statut Splita (Statutum vetus) iz 1312. godine, u knjizi IV, glavi 31, *O svadi između građanina i stranca* određuje da se svatko tko “tri uzastopne godine” stanuje u Splitu nipošto “ne smatra strancem u krivičnim stvarima”, pa su *stranac* i *građanin* nakon tri godine bili izjednačeni u krivičnim sporovima. Ta je prilično neodređena i opsegom ograničena odredba jasnije iskazana u *Novim statutima (Statuta noua)*, u glavi 8. iz 1338. godine: *Stranci koji stanuju u Splitu više od pola godine dužni su sudjelovati u besplatnim javnim radovima*. Takvi su *stranci* bili dužni sudjelovati u javnim radovima (*factiones*), čuvati gradske straže i plaćati porez (*collecta*) kao i ostali Splitsani.⁹⁵

Odredbama iz 1312. i 1338. godine komuna je nastojala čvršće uključiti *strance* u splitsko društvo, potaknuti ih da zatraže splitsko građanstvo, o čemu govori već *Stari statut*, u knjizi VI, glavama 1-3. U njima je bio određen postupak stjecanja splitskoga građanstva, uz obvezu kandidata da će u Splitu “zauvijek i stalno stanovati”, što je bila temeljna nakana komune u odredbama o *strancima*.⁹⁶

Splitski statut ne kaže koliko dugo *stranac* mora boraviti u Splitu da bi kao “perpetuus et continuus habitator” mogao zatražiti uvrštavanje u red *građana*,⁹⁷ ali je Šibenski statut određeniji, pa u drugoj knjizi, glavi 81, *O strancima i na koji način mogu postati građanima*, ističe da “stranac koji stanuje u Šibeniku sa svojom obitelji ili ženom može postati građanin ako stanuje neprekidno i vrši obveze ili snosi gradske terete tijekom dvanaest neprekidnih godina”.⁹⁸ Unatoč razlikama i Splitskom je i Šibenskom statutu zajednički zahtjev da se *stranac*, koji želi zatražiti pravni položaj *građanina*, mora stalno nastaniti na području grada i uključiti u njihova društva.

No dok je Šibenski statut *strancu* postavljao rok od dvanaest godina da bi mogao zatražiti ulazak u krug šibenskih *građana*, Zadarski je statut bio najotvoreniji prema došljacima. Statut nije postavljao nikakva vremenska ograničenja u stjecanju građanstva, nego je u njegovoj petoj knjizi, glavi 35, bio određen samo jedan uvjet: da *stranac* u Zadar “dođe stanovati s obitelji i sa ženom”. Dapače, u zadarskim *Reformacijama*, glavi 42, *O izuzeću stranaca*, takav je *stranac* bio pet godina oslobođen “od svih kako osobnih tako i stvarnih podavanja”, i to ako u gradu ne bi podigao ili kupio kuću; ako bi pak podigao kuću, bio je deset godina izuzet od svih obveza.⁹⁹

A došljaci su sa svih strana dolazili u istočnojadranske gradove, i iz kontinentalnog zaleđa i iz drugih jadranskih područja, najviše iz Italije. Svi oni, dakako, nisu postajali *građanima* – većina je od njih trajno zadržavala pravni položaj *stanovnika (habitor)* grada, ali su najistaknutiji od njih primali građanstvo i uključivali se u sloj elite komunalnih društava. To je bilo u skladu s nastojanjem gradova da dodjeljivanjem građanstva u svoj opseg privuku pojedince

s naobrazbom i poslovnim vještinama, pa je Zadarski statut izričito isticao da komuna donosi odredbu o strancima “želeći da se naš grad Zadar napuni slobodnim i poznatim ljudima, a ne da se uvećava kojekakvim došljacima”.¹⁰⁰

Zadarski građanin Grgur Mrganić, podrijetlom iz hrvatskog plemena Virevića, i Splitski Ivan de Augubio primjeri su došljaka iz hrvatskoga zaleđa i Italije koji u XV. stoljeću postaju pripadnicima gornjih slojeva gradskih društava. Grgur Mrganić istaknuti je građanin mletačkoga Zadra, trgovac i zemljoposjednik. U popisu upravitelja *Škole sv. Jakova*, staleške bratovštine koja je bila središtem okupljanja zadarskih pučana, Grgur Mrganić je naveden na prvom mjestu, što svjedoči o njegovu ugledu u zadarskom društvu u prvoj polovici XV. stoljeća. Ivan de Augubio, trgovac i zakupnik posjeda Splitske nadbiskupije, dolazi u Split iz umbrijskog grada Gubbija, a 1439. godine prima splitsko građanstvo. Ženidbom ulazi u uglednu splitsku obitelj Berini, a sredinom XV. stoljeća u samom središtu staroga dijela grada, u blizini Peristila, podiže palaču s raskošnim kasnogotičkim portalom.¹⁰¹

F) Ekonomije i prihodi

1) Od imućnosti do siromaštva

Ekonomska moć i društveni ugled Grgura Mrganića ili Ivana iz Gubbija, pripadnika zadarske i splitske društvene elite, samo još jače ističe činjenicu da su se u samoj osnovici srednjovjekovnih društava nalazile izrazite suprotnosti u opsegu ekonomskih mogućnosti i da razlike u opsegu posjedovanja i opsegu prihoda obilježavaju čitavo njihovo ustrojstvo, od pojedinca i njegove obitelji do društvene zajednice. Srednjovjekovne su ekonomije dubinski djelovale na društva i njihove pripadnike, pa razlike u imovnom položaju nisu bile samo nezaobilazna materijalna zbilja, nego i jedan od preduvjeta određivanju društvene i staleške pripadnosti. Djelovanje suprotstavljenih pojmova: imućnost i siromaštvo ugrađeno je u društvenu zbilju srednjovjekovlja, pa o njima svjedoče pojedinačni dokumenti (gradski notarijat), normativni akti (bratovštine i njihovi statuti) i pripovjedna vrela, u rasponu od kvantitativnih podataka o opsegu posjedovanja do djelovanja na svijest ljudi i društava. Evo primjera iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona.

Toma u 10. poglavlju *Kako su vrativši se s otoka ušli u Split* govori o počecima srednjovjekovnoga Splita, a njegov opis ulaska Salonitanaca u Dioklecijanovu palaču obilježavaju izrazite imovne suprotnosti budućih Splicićana. Salonitanci su se, prema Tomi, dogovorili da će prilikom nastanjanja u Dioklecijanovu palači *bogatiji (ditiores)* “sebi sagraditi kuću na vlastite troškove”, dok će oni koji za to nemaju sredstava “dobiti za svoja boravišta naokolo postavljene kule”; *ostali puk (reliquum vulgus)* pak “stanovat će pod podzemnim svodovima i kriptama”.¹⁰² Toma, dakako, u sredini XIII. stoljeća ništa nije mogao znati o načinu nastanjanja Salonitanaca u Palači i o njihovim imovnim prilikama, ali u predodžbu o ranosrednjovjekovnim počecima Splita unosi društvenu zbilju svojega vremena i jake suprotnosti između imućnih i skromnijih skupina stanovništva, kakve poznaje u njemu suvremenom splitskom društvu.

Pojmovi imućnost i siromaštvo istraživački su veoma složeni, jer su u razvoju srednjovjekovnih društava posve iznimne pojave, za koje bismo mogli utvrditi da na njih nisu djelovale ekonomske kategorije. Stoga se u izlaganju moramo ograničiti na ocrtavanje njihove osnovice – na pojmove posjedovanja i prihoda. Razlaganjem o njima ulazimo u sama srednjovjekovna društva i postavljamo ključno pitanje: kako su opseg posjedovanja i opseg prihoda djelovali na njihovo ustrojstvo i svakodnevicu njihovih pripadnika?

Odgovor na to pitanje nije lagan jer su obavijesti vrelâ, na koja oslanjamo predodžbu o suprotnosti između imućnosti i siromaštva, oskudne i nesustavne. Rijetki su, na primjer, točniji kvantitativni podaci o imovnom položaju pojedinaca

ili njihovih obitelji; a ako su ipak takvi podaci sačuvani, potječu od pripadnika društvene elite ili su plod obavijesti drugih o njima – primjerice, u izvještajima mletačkih dužnosnika o dalmatinskim gradovima u XVI. stoljeću. Zbog toga se svako razlaganje o imovnim prilikama u srednjovjekovnim društvima prije svega oslanja na izdvojene kvantitativne podatke o stupnju imućnosti pojedinaca ili zajednica u notarskim spisima, zemljišnim knjigama (urbari, popisi desetine), poreznim popisima i sl. Notarijat je najvažnije vrelo podataka o zemljišnim posjedima, kućama, dućanima, poslovnoj djelatnosti pojedinaca, posjedovanju brodova, zatim o cijenama umjetničkih djela i njihovim investitorima, obvezama obrađivača zemljišta ili posluge. O imovnoj svakodnevici srednjovjekovnih ljudi svjedoče poslovne, trgovačke knjige i inventari ili popisi imovine koji se sastavljaju nakon smrti vlasnika i oporučitelja. O ekonomskoj snazi crkvenih institucija pak govore poslovni spisi zemljišnih vlastelinstava, ali i važni podaci o pristojbama koje su prelati prilikom izbora plaćali papinskoj kuriji.¹⁰³

Izvorna je građa o imovnim prilikama prema tome neujednačena i sadržajem i opsegom obavijesti, ali je unatoč svim prazninama i dvojabama nezaobilazna u istraživačkom pristupu srednjovjekovnim društvima.

2) Razina prihoda: posluga

Sloj slugu i sluškinja (*famulus, serviens, famula, servicialis, ancilla*) bio je smješten na samom dnu imovne ljestvice srednjovjekovnih društava, pa su se niže od njih nalazili samo marginalizirani pojedinci, usredotočeni u pojmu *pauper, siromah*.¹⁰⁴ Položaj posluge u gradskim društvima na istočnom Jadranu ocrtavaju ugovori o služenju (*carta famulatus*), u kojima se navodi rok služenja i visina naknade, najčešće u novcu. Pogledajmo još jednom već spomenute ugovore o posluži što ih uljeto i ujesen 1453. u Splitu i Zadru sklapaju osobe dobjegle na istočni Jadran nakon gladi koja je zavládala u Bosni i susjednom Pounju.

Izbjeglice iz Bosne sklopile su u tom razdoblju u Splitu 25 ugovora o služenju, uglavnom na rok od 3 do 12 godina. Od 25 ugovora 11 sklapaju muškarcí, 14 žene, ustvari najčešće dječaci i djevojčice. U 21 ugovoru određuje se i novčana naknada posluge, u rasponu od 3 do 18 mletačkih libara godišnje. Ako iz tog raspona izdvojimo najviše naknade (jednom 18, jednom 10 i jednom 9 libara), jer su takve naknade iznimne, utvrđujemo da je u tri ugovora predviđena naknada od 3 libre, u pet ugovora plaća od 5 libara i u pet ugovora naknada od 6 libara, što znači da je u većini ugovora raspon plaća bio između 3 i 6 libara godišnje. No ako uzmemo u obzir sve ugovore koji predviđaju plaću u novcu, ukupno 21, prosjek je plaća splitskih slugu i sluškinja 1453. godine oko 6 libara godišnje. U četiri ugovora o služenju nije predviđena novčana naknada: u jednom ugovoru posluga dobiva samo stan, hranu i odjeću,

dok rok nije određen, po svoj prilici služenje je doživotno; u drugom ugovoru doživotno se služenje izričito potvrđuje, dok je u trećem ugovoru rok služenja 12 godina, ali se gospodar obvezuje da će nakon isteka roka sluškinji dati miraz (*dos*) i tako joj omogućiti udaju.¹⁰⁵

U ugovorima o služenju što ih izbjeglice iz zaleđa u istom razdoblju, u listopadu 1453., sklapaju u Zadru novčana je naknada posluge nešto niža od one u Splitu: u 7 sačuvanih ugovora raspon je plaća od 3 do 8 libara, u prosjeku oko 5 libara godišnje.¹⁰⁶ To je u Zadru više-manje uobičajen raspon plaća posluge u XV. stoljeću. Godine 1439. Ivan Marinov iz hrvatskoga zaleđa (*de Ultramontanea*) sklapa ugovor o služenju na rok od 9 godina za svoju kćerku Margaritu, dijete od 11 godina – naknada za svih devet godina služenja iznosi 50 mletačkih libara, odnosno 5 ½ libara godišnje; godinu dana kasnije Ivan Milgostić iz Režana u novigradskom distriktu daje svojega sina Luku u službu zadarskom plemiću Bartolu Grisogonu – služenje traje 5 godina, a ukupna je naknada 40 libara ili 8 libara godišnje. Margarita, doduše, dobiva nižu novčanu naknadu od Luke, ali se u ugovoru ističe da djevojčici pripada više odjevnih predmeta (dva ogrtača, košulja, cipele i pokrivač za glavu) što upućuje na visoku vrijednost odjeće u XV. stoljeću.¹⁰⁷

Suhoparno sastavljeni notarski ugovori o služenju ništa ne govore o osjećajnosti slugu i sluškinja u času sklapanja ugovora, ali zato notarijat nešto jasnije osvjetljava razinu njihova uključivanja u novu obitelj. Gospodari se katkad obvezuju na davanje miraza sluškinjama, a napose su naklonjeni dadiljama, odnosno dojiljama (*nutrix*) njihove djece. Tako, na primjer, već spomenuti zadarski suknar Mihovil Petrov daje 1384. godine, potkraj života, zadarskom ljekarniku Vučini miraz od 150 libara za svoju sluškinju Milku, ali iz njegove oporuke, sastavljene 1385. godine, uoči njegove smrti, doznajemo da je Mihovil imao još jednu sluškinju, Stojū, i dadilju Jelenu, pa njima namjenjuje legatē. Sluškinji Stojū u oporuci namjenjuje 30 libara “u ime potpune naknade za njezin rad u vremenu što ga je provela s oporučiteljem”, a osim toga joj ostavlja još 100 libara; Jeleni, dojilji svojega sina Ivana, ostavlja 40 libara, određujući da joj se osim toga isplati i naknada za služenje u njegovoj kući.¹⁰⁸

U određivanju društvenoga i imovnoga položaja posluge u gradskim društvima na istočnom Jadranu valja imati na umu nekoliko pojava, prije svega činjenicu da je novčana naknada, barem u načelu, bila čisti prihod slugu i sluškinja jer se u ugovorima o služenju izričito ističe da im gospodari daju stan, hranu i odjeću. Nakon isteka roka služenja posluga se uključivala u široki sloj *stanovnika* grada, osiguravajući tako skroman položaj u komunalnim društvima. Primjerom može biti Katarina, koja je negdje oko 1500. godine došla u Zadar iz hrvatskoga zaleđa (*de Ultramontanea*) i postala sluškinja u kući zadarskoga plemića Ivana de Nassis. Novcem što ga je zaštedjela služenjem kupila je kućicu (*domuncula*) u zadarskom predjelu Požarišće, a 1549. godine, kad prodaje

tu kućicu za 50 libara, nalazila se u zadarskom Hospiciju sv. Bernardina.¹⁰⁹ U notarijatu su, doduše, zabilježeni i iznimni primjeri imovnog položaja posluge, pa se neki od njih uključuju i u trgovačko poslovanje – već spomenuta Splićanka Radica, “nekoć sluškinja”, ulaže 1367. godine u koleganciju 150 dukata, a sluškinja u kući zadarskoga plemića Franje de Boto u sredini XV. stoljeća ulaže u koleganciju 100 dukata¹¹⁰ – ali se životni put Katarine iz zadarskoga Hospicija sv. Bernardina ipak može smatrati primjerenijim u ocrtavanju imovnoga položaja posluge u gradskim društvima na istočnom Jadranu.

3) Razina prihoda: težak i kmet

Obrađivač je zemljišta (*villanus, iobagio, collonus, laborator, rusticus, zapator*) pripadao najbrojnijem sloju stanovništva na svim dijelovima hrvatskoga prostora u srednjem vijeku – od Slavonije do gradskih i seoskih društava na istočnojadranskoj obali, a istodobno je zemljišna proizvodnja bila ključna djelatnost u svim vrstama hrvatskih društava. Ako je dakle agrarna djelatnost glavnine stanovništva u Hrvatskoj bila iznimno važna, nužno je postaviti pitanja: koliki su bili proizvodni rezultati, odnosno prihodi težaka i kmeta, kako odrediti društveni položaj agrarnoga stanovništva, i u kojoj su mjeri obrađivači zemljišta sudjelovali u distribuciji dohotka?

Izvorna građa o hrvatskom seljaštvu u kasnom srednjem vijeku iznimno je bogata, od urbara i popisa prihoda na vlastelinstvima Slavonije i srednjovjekovne Hrvatske do notarskih ugovora o težaštini i kmetstvu na istočnom Jadranu, ali je unatoč tome teško točnije odrediti imovni položaj obrađivača zemljišta, kako je to već istaknuto i za sloj posluge u dalmatinskim gradovima. U vrelima gotovo nema podataka o opsegu godišnjih prihoda težaka i kmeta, pa ih možemo samo približno utvrditi. Stoga imovni i društveni položaj agrarnoga stanovništva bolje ocrtavaju dokumenti notarijata o njihovim svakodnevnim djelatnostima – primjerice, ugovori o kupoprodaji zemljišta, loze ili kuća, ugovori o mirazima, popisi imovine i sl.

U velikom broju ugovora o obrađivanju vinograda i oranica u gradskim društvima na istočnom Jadranu redovito se navode samo omjeri u razdiobi uroda između vlasnika i obrađivača zemljišta, dok podataka o godišnjoj proizvodnji vina ili žita u sačuvanim vrelima nema. Iznimno su rijetki i podaci o novčanoj vrijednosti težačkih i kmetških podavanja, ali oni ipak omogućavaju barem približan pogled u razinu prihoda dalmatinskoga težaka i kmeta.

U Zadru se, primjerice, godine 1370. težačko podavanje ili *teratik* od $\frac{1}{4}$ uroda zamjenjuje novčanom podavanjem od 5 libara za svaki *gonjaj* (= 2370 m² ili oko $\frac{1}{4}$ ha) vinograda; godine 1401. *teratik* s 2 *gonjaja* za dvije godine vrijedi 20 libara. Ti podaci pokazuju da je godišnja vrijednost proizvodnje na jednom *gonjaju* vinograda bila oko 20 libara, odnosno da je godišnja vrijednost $\frac{3}{4}$

uroda na jednom *gonjaju* koje su pripadale težaku bila oko 15 libara. Kako je zadarski težak najčešće obrađivao vinograd površine 2-3 *gonjaja*, vrijednost je težakova rada u vinogradu u jednoj godini mogla otprilike iznositi 30 do 45 libara. No rezultati težakova rada nisu se samo sastojali od vrijednosti uroda, nego i od vrijednosti podignute loze na tuđem zemljištu, nad kojom je težak je stjecao posjedovno pravo (tzv. *ius emphiteoticum*). Prosječna je vrijednost jednoga *gonjaja* loze u Zadru u sredini XV. stoljeća bila oko 17 libara, pa u barem približnu predodžbu o opsegu prihoda zadarskoga težaka valja uključiti i vrijednost loze. U notarijatu dalmatinskih gradova sačuvano je mnoštvo ugovora o kupoprodaji loze koju stječu pripadnici svih društvenih skupina.¹¹¹

Zadarski je kmet ugovorom uzimao na obrađivanje najčešće jedan *ždrijeb* (*sors*) površine 30-32 *gonjaja*, odnosno između 7 i 7 ½ hektara oranice i drugih vrsta zemljišta. Na površini od jednoga hektara zemljišta kmet je podizao svoje *selište*, što znači nastambu i gospodarske zgrade s vrtom, dok je veći dio *ždrijeba*, površine oko 6 hektara, bio proizvodnim zemljištem, prije svega pod oranicama, dijelom i pod vinogradima. Kako su se oranice obrađivale dvostrukim plodoredom, kmet je godišnje obrađivao oko 3 hektara oranice. Ključno je pitanje: kolika je bila vrijednost proizvodnje žita na *ždrijebu* oranice? Barem približan odgovor omogućuju ugovori o zakupu prihoda sa *ždrijeba* oranice: na zadarskom je području novčana vrijednost zakupa ¼ prihoda u prosjeku bila oko 3 dukata, što znači da je vrijednost proizvedenoga žita na *ždrijebu* oranice bila oko 15 dukata godišnje. Pošto je kmet vlasniku *ždrijeba* dao *teratik* od ¼ uroda, ostajalo mu je žita u vrijednosti od 10 do 12 dukata ili oko 1.300 kg žita – dakako, u prosječno rodnoj godini, kakva je bila moguća samo u pogodnim klimatskim okolnostima, bez jačih vremenskih poremećaja, suše ili dugotrajnih kiša.¹¹²

No ako su tako barem približno određeni godišnji prihodi kmeta sa *ždrijeba* oranice, nužno bi bilo utvrditi i njihov odnos prema njegovim godišnjim troškovima, ali je takvo razlaganje istraživački veoma osjetljivo. Ako bismo u predodžbu o odnosu godišnji prihodi > godišnji troškovi kmeta i njegove obitelji ugradili kriterij F. Braudela, koji je smatrao da je na Mediteranu u XVI. stoljeću godišnja potrošnja žita po glavi stanovnika bila oko 200 kg žita, morali bismo pretpostaviti da se prihodom sa *ždrijeba* oranice moglo prehraniti samo 6-7 pripadnika kmetove obitelji, pri čemu ne valja zanemariti ni činjenicu da je kmet dio žita morao ostaviti za sjeme u idućoj sjetvi.¹¹³ Napokon, veoma slabo poznajemo vrste troškova agrarnoga stanovništva u kasnom srednjem vijeku jer vrela o tome sadržavaju premalo podataka. Naša je predodžba, primjerice, o prehrani hrvatskoga seljaštva u srednjem vijeku oskudna, pa je i primjena kriterija F. Braudela o potrošnji žita istraživački nesigurna. Još manje znamo o načinu odijevanja ili stanovanja seljačke obitelji, što bi bilo nužno u stvaranju jasnije predodžbe o odnosu prihoda i životnih troškova u

agrarnim društvima. Razumije se, oranica je bila temeljno, ali ne i jedino vrelo prihoda zadarskoga kmeta, jer se on bavio i obrađivanjem vinograda ili stočarstvom, a mogao je, ako je u njegovoj obitelji bilo više ratara, uzeti na obrađivanje veću površinu oranice, a ne samo jedan *ždrijeb*, pa se tako povećavao i njegov ukupni godišnji prihod. Isto tako ni vinograd nije bio jedinim vreloom težakova prihoda, on se nužno bavio i drugim djelatnostima, od stočarstva i ribarstva do pružanja usluga drugima.

Stoga imovni i društveni položaj težaka i kmeta, kako je već istaknuto, bolje od određivanja proizvodnih mogućnosti osvjetljavaju podaci o njihovim svakodnevnim djelatnostima, prije svega popisi imovine. Tako se, na primjer, imovina splitskog težaka Pripka Mašića 1367. godine sastojala od 10 *vretena* (oko $\frac{3}{4}$ hektara) loze na tuđem zemljištu, nešto stoke (19 ovaca, 1 vol, 1 magarac), dvije motike i nešto odjevnih predmeta (tunika, košulje). Slična je bila i imovina Stipana Božikovića, težaka iz splitskog Varoša: on je prema popisu imovine iz 1436. godine posjedovao lozu, kućicu s vrtom, nešto stoke (2 vola, 1 svinja, 1 magarac), pet bačava i 16 *stara* žita, ali je splitski težak Ratko Vukoslavov ipak bio nešto imućniji – prema popisu imovine iz 1370. godine on je posjedovao 10 *vretena* loze, jednu kuću, 25 *stara* prosa i oko 480 litara vina, što je više-manje zajedničko svim težacima, ali i 22 dukata u manjim novčaninim jedinicama (*in monetis*) i 20 dukata u zlatu – ukupno dakle 42 dukata.¹¹⁴

Iz sloja obrađivača zemljišta u istočnojadranskim gradskim društvima težak se Ratko Vukoslavov izdvaja posjedovanjem novčanin sredstava. U skupinu imućnijih mogli bismo uvrstiti i Matiju Ražajića, kmeta u zadarskom zaleđu, kojemu vlasnik njegova *ždrijeba*, zadarski plemić Šimun Benja, prodaje zemljište u Varikašanima za čak 200 dukata.¹¹⁵ Takvi primjeri imućnih pojedinaca među kmetovima i težacima pokazuju da je raspon posjedovanja i prihoda u najbrojnijoj skupini ljudi na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru, među obrađivačima zemljišta, bio veoma širok, ali ta činjenica ne osporava zaključak da se njihova glavnina nalazila na donjim dijelovima imovne ljestvice u hrvatskim društvima. Na to upućuju i porezni popisi u Slavoniji, koji sadržavaju točne podatke o kmetovima, oslobođenima od plaćanja poreza. Među njima najbrojniju skupinu čine “siromašni” kmetovi (*pauperes*), koji su bili oslobođeni od plaćanja poreza jer je njihov kmetски posjed imao prihod niži od tri forinte. U popisima kraljevskoga poreza (*dica regia*) za Zagrebačku županiju iz godine 1507. ukupno je 475 kmetova bilo oslobođeno od plaćanja poreza – među njima 153 ili 32,21% otpada na *pauperes*. U poreznim popisima za 1517. godinu broj kmetova oslobođenih od plaćanja kraljevskoga poreza bio je veći – ukupno 1063. Od njih se 604 kmeta (ili 56,82% ukupnog broja oslobođenih) nalaze u rubrici *pauperes*.¹¹⁶

4) Razina prihoda: obrtnik

Izmatranje položaja obrtnika u srednjovjekovnim društvima suočava se s istom teškoćom kao i istraživanje o drugim društvenim slojevima – s oskudicom izvornih podataka o opsegu njihovih prihoda. Točni podaci o novčanim prihodima obrtnika uglavnom su ograničeni na one obrtničke struke u kojima se za određen posao morao sklapati notarski ugovor. To su, prije svega, bili tzv. umjetnički obrti (zlatari, graditelji, slikari) i brodogradnja. U ugovorima sa zlatarima, graditeljima ili brodograditeljima redovito se spominju cijena rada i rok završetka ugovorena posla, ali je i tada teško točnije odrediti majstorov prihod ili čisti dohodak, jer je on najčešće od ugovorena novčanog iznosa morao sâm plaćati pomoćnike i potreban materijal. Evo nekoliko primjera.

Zadarski graditelj Nikola Bilšić sklapa 1439. godine ugovor sa Samostanom sv. Marije u Zadru o rušenju i ponovnom podizanju zvonika uz cijenu od 950 dukata. No Bilšić je sam plaćao svu potrebnu građu za podizanje zvonika (kamen, drvo) i radnu snagu, a zvonik je uz Crkvu sv. Marije dovršen 1453. godine, što znači da je rad na zvoniku trajao četrnaest godina.¹¹⁷ Godine 1390. zadarski se graditelj Nikola Arbusijanić ugovorom obvezao da će podignuti skladište na Pagu – za desetomjesečni rad dobiva visok iznos od 1750 libara ili oko 270 dukata, ali je majstor sam morao plaćati pomoćnike i kupovati potrebnu građu.¹¹⁸ Napokon, Juraj Matejev Dalmatinac sklapa 1448. godine ugovor o gradnji Kapele sv. Staša u Crkvi sv. Dujma u roku od dvije i pol godine: za rad dobiva 306 dukata, ali sam snosi troškove gradnje.¹¹⁹ Takvi ugovori ne omogućavaju točnije utvrđivanje čistoga dohotka majstorâ, ali ipak pokazuju da su se visinom plaća graditelji, kipari ili zlatari nalazili na vrhu ljestvice obrtničkih prihoda.

Razumije se, još je teže govoriti o prihodima onih obrtničkih struka za koje nisu sačuvani ni takvi ugovori u kojima je navedena cijena majstorova rada. Zato u razmatranje o imovnoj razini i društvenom položaju obrtnika u razvijenom i kasnom srednjem vijeku moramo uključiti dvije skupine pojava: prvo, odnos između proizvodnih mogućnosti i opsega tržišta i, drugo, poslovnu djelatnost obrtnika u cjelini. Već je ranije primjerom razlaganja o opsegu tržišta bio jedan splitski notarski svezak, napisan između 1443. i 1449. godine, u kojemu se ukupno spominje 255 obrtnika koji su podijeljeni u 28 obrtničkih struka. Ovdje pak, radi ocrtavanja poslovne djelatnosti splitskih obrtnika, valja dodati da se u tom notarskom sveščiću ti obrtnici ukupno spominju, u različitim pravnim i poslovnim prilikama, 615 puta, što omogućuje stvaranje točnije predodžbe o društvenoj djelatnosti i imovnom položaju obrtnika u Splitu u sredini XV. stoljeća.

Između 1443. i 1449. godine sačuvan je 21 ugovor obrtnika o obrađivanju vinograda, pri čemu obrtnici 17 puta uzimaju, a 4 puta daju zemljište na nasa-

divanje loze ili *ad pastinandum*. U 29 ugovora splitski obrtnici kupuju ili prodaju lozu, s rasponom vrijednosti loze od 16 do 120 libara. Sačuvana su 22 ugovora o kupoprodaji zemljišta, pri čemu jedan slikar (*pictor*) kupuje zemljište za 200 libara, a jedan brijač za 360 libara.¹²⁰ Ti podaci upućuju na čvrstu vezu između obrtničkoga rada i posjedovanja, odnosno obrađivanja vinograda, pa je težastina, bilo da je obrtnik sâm obrađivao vinograd bilo da ga je davao na obrađivanje drugome, bila važna ekonomska dopuna prihodima iz temeljne proizvodne ili uslužne djelatnosti obrtnika.

No splitski se obrtnici uključuju i u trgovačko poslovanje. U spomenutom notarskom sveščiću sačuvano je 25 ugovora o kreditnoj trgovini ili zadužnica koje sklapaju pripadnici različitih obrtničkih struka – kožari, postolari, zlatari, krojači, bojadisari tkanina. Oni pretežno nabavljaju sirovine za vlastitu proizvodnju – kožu, tkanine, *guado*, tj. sirovinu koja je tkaninama pri bojenju davala modru boju, srebro, ali trguju i drugim vrstama robe – primjerice, vinom i smokvama, pa jedan ljekarnik (*aromatarius*) trguje smokvama u vrijednosti od 370 libara.¹²¹

Primjerom je poslovne širine splitskih obrtnika u sredini XV. stoljeća bojadisar tkanina (*tinctor*) Mihovil Markov. U navedenom notarskom svesku sačuvano je šest Mihovilovih zadužnica za *guado* i vino: ukupna je vrijednost četiri Mihovilove zadužnice za *guado* 1.005 dukata, a samo u jednom ugovoru kupuje *guado* za 475 dukata. U dva ugovora za vino duguje 1.480 libara. Istodobno Mihovil kupuje zemljišta za 210 libara i daje na nasadivanje loze (*ad pastinandum*) 52 vretena neobrađena zemljišta, kupuje kuću od kamena (*domus de muro*) za 250 dukata. Dapače, kupuje i prodaje dijelove brodova za 38 i 25 dukata.¹²²

Bojadisar Mihovil ipak je izniman primjer među splitskim obrtnicima u sredini XV. stoljeća, pa se u zadužnicama glavnine splitskih obrtnika spominju niži novčani iznosi, što znači da je i njihova imovna razina skromnija. Kožari, primjerice, sklapaju ugovore o kupnji kože u rasponu od 50 do 350 libara, dok zlatar kupuje srebra za 14 dukata, a krojač tkanine za 40 dukata, dakle robu nužnu njihovoj obrtničkoj djelatnosti.¹²³ Napokon, na skromniji imovni položaj većine obrtnika upućuju cijene njihovih stambenih objekata i popisi njihove imovine.

U splitskom notarskom sveščiću iz 1443.-1449. godine sačuvano je 30 ugovora u kojima obrtnici kupuju ili prodaju kuće. Pretežno su to skromniji stambeni objekti, kuće od drveta (*domus de lignamine*) ili kuće dijelom od kamena i dijelom od drveta, pa njihove vrijednosti imaju raspon od 40 do 150 libara, ali ipak neki obrtnici kupuju i kuće od kamena (*domus de muro*), vrijedne 400 ili 500 libara.¹²⁴ I cijene kuća pokazuju da unutar sloja obrtnikâ postoje primjetne imovne razlike i da njihova glavnina živi u skromnim prilikama. Takav zaključak još bolje ocrtavaju popisi njihove imovine. Uzmimo za primjer nekoliko splitskih obrtnika i popise njihove imovine između 1436. i 1438. godine.

U popisu imovine drvodjelca (*marangonus*) Dujma Petkovića ističe se da je, uz nešto kućnih predmeta, posjedovao samo jednu kuću, dijelom od kamena, dijelom od drveta, na tuđem, crkvenom zemljištu i dva vinograda, tj. lozu na tuđem zemljištu. Imovina postolara Cvjetka Petkovića bila je nešto opsežnija. I on je posjedovao nešto loze, postolarski pribor, ali i 95 komada različitih vrsta kože. Zlatar Vlatko Sanković, koji nosi i naziv majstora (*magister*), posjedovao je jednu kuću od kamena, dva komada zemljišta, ukupne površine 10 *vretena* i pet vinograda, odnosno loze na tuđem zemljištu, površine 52 *vretena*. Postolar Ostoja Hrvatino od njih se razlikovao posjedovanjem dviju kuća u Splitu, dok su druge vrste imovine bile slične: popis spominje veće količine kože, zatim bačve i posude za vino i četiri vinograda na tuđem zemljištu.¹²⁵

Drvodjelac Dujam, zlatar Vlatko te postolari Cvjetko i Ostoja očigledno nisu pripadali imućnijem sloju splitskih obrtnika. I premda nisu sačuvani podaci o njihovoj poslovnoj djelatnosti u prvoj polovici XV. stoljeća, smije se utemeljeno pretpostaviti da je njihovo poslovanje bilo skromnije od djelatnosti kakvu je razvijao prije spomenuti bojadisar tkanina Mihovil Markov, pripadnik imućne skupine splitskih obrtnika. Sva četvorica posjeduju lozu na tuđem zemljištu, što pokazuje da im obrtnički, proizvodni rad nije donosio dovoljno prihoda, pa su ga morali dopunjavati težaštinom. Koliko su oni sami obrađivali svoju lozu, a koliko su vinograde prepuštali na obrađivanje drugima, ne može se zaključiti prema škrto sastavljenim popisima imovine, ali se ipak smije pretpostaviti da zlatar Vlatko, koji je posjedovao 52 *vretena* ili više od četiri hektara loze, to sâm nije mogao, pa je svoje vinograde najvjerojatnije davao na obrađivanje splitskim težacima.

5) Prihodi društvene elite

Giovanni Battista Giustiniano, mletački sindik u Dalmaciji i Albaniji, posjetio je 1553. godine istočnojadranske posjede Republike i u putnom izvješću mletačkoj vladi ili *Itinerariju* zabilježio mnoštvo vrijednih podataka o dalmatinskim gradovima i njihovim društvima. U tom sklopu G. B. Giustiniano opisuje i prihode dalmatinskoga plemstva i kaže, primjerice, da zadarski plemići nisu osobito imućni jer samo prihodi triju obitelji, Detriko, Rosa i Civaleli, dopiru do 400, 500 i 700 dukata, dok ostali imaju prihode između 100 i 300 dukata godišnje, a mnogi su veoma siromašni. I većinu splitskih plemićkih obitelji izvjestitelj smatra siromašnima jer im prihodi ne prelaze 200 dukata godišnje.¹²⁶

Ne ocjenjujući vjerodostojnost podataka mletačkog sindika jer za takav postupak ne postoji nikakvo uporište u vrelima, dovoljno je istaknuti da su to prvi sačuvani podaci o godišnjim prihodima dalmatinskog plemstva. Iz srednjovjekovnog razdoblja takvi se podaci nisu sačuvali, ali je unatoč tome predodžba

o imućnosti i ugledu društvene elite – velikaških rodova u Hrvatskoj i Slavoniji ili plemstva i imućnih građana, navlastito trgovaca, u dalmatinskim gradovima – neprijeporna. Ona se temelji na bogatoj građi o poslovnoj i obiteljskoj djelatnosti pripadnika plemićkih rodova u Dalmaciji, u kojoj su ocrtani posjedovni odnosi nad zemljištem, kućama ili solanama, njihovo trgovačko ili novčano poslovanje. O društvenoj moći hrvatske vlastele pak svjedoče njihovi posjedi i tvrđi gradovi te neke pojave u odnosima s kraljevskom vlašću.

Premda, primjerice, uopće ne poznajemo opseg godišnjih prihoda krčkih knezova, ipak podatak da Nikola Krčki 1426. i 1431. godine daje kralju Žigmundu za dvije potvrde banskog naslova golem iznos od 42.000 dukata nedvojbeno svjedoči o iznimnoj ekonomskoj moći Krčkih.¹²⁷ No u predodžbi o velikaškim rodovima ne valja zanemariti ni razdoblja zastoja, na primjer, u razvoju bibrirskih knezova nakon poraza Mladena II. 1322. godine. Napuljski su Anžuvinci od 1302. godine davali Pavlu I. godišnju proviziju u iznosu od 100 unci zlata ili 500 zlatnih florena, a nakon pada Mladena II. nastavili su davati godišnju proviziju njegovoj supruzi Jeleni u iznosu od 40 unca ili 200 florena godišnje. Još 1337. godine napuljski kralj Robert isplaćuje Jeleni, koja se u dokumentu o isplati naziva “banicom Slavonije” (*banissa Sclauonie*), polovicu godišnje provizije u iznosu od 20 unci zlata ili 100 zlatnih florena.¹²⁸ Taj podatak ne osvjetljava samo jedan nedovoljno poznat aspekt političkih odnosa između bibrirskih knezova i Napuljskog Kraljevstva, nego dopunjuje i poznavanje strukture prihoda toga vlasteoskog roda u razdoblju opadanja bibrirske moći.

O društvenoj i poslovnoj djelatnosti pak patricijata u gradskim društvima na istočnom Jadranu svjedoči obilje podataka u notarskim sveščićima. Doduše, ni u njima nema točnih kvantitativnih podataka o plemićkim prihodima, ali je predodžba o imovnom položaju pojedinih rodova ipak veoma jasna.

Zadarski plemić Šimun Detrik dijeli 1436. godine obiteljske zemljišne posjede između petorice svojih sinova, a notarski dokument pokazuje da Šimun u tom času raspolaže zemljišnim posjedom površine od oko 85 *ždrjebova* ili više od 550 hektara.¹²⁹ Drugi zadarski plemić – Krševan Civalel nije imao tako velik zemljišni posjed, ali je, prema popisu imovine iz 1384. godine, posjedovao 2350 grla stoke i 76 solana.¹³⁰ Nasuprot obitelji Detriko, koja se imovno oslanjala na opsežan zemljišni posjed u zadarskom zaleđu, drugi su uz zemljišta stjecali i velik broj kuća u gradskom recinktu. Splitski plemić Kamurcije Franjin posjedovao je, prema popisu njegove imovine iz 1372. godine, pokraj zemljišta i 17 kuća u Splitu.¹³¹ Neki su se pak pripadnici patricijata isticali veoma razvijenom poslovnom djelatnošću, koja se oslanjala na različite vrste imovine. Zadarski je plemić Koša Benja posjedovao zemljišta, stoku, solane, kuće i skladišta, a istodobno se bavio trgovinom i novčarskim poslovima. Sve vrste posjeda, od zemljišta do solana, donosile su vlasnicima znatne prihode; pa mada u sačuvanim vrelima nema sustavnih podataka o opsegu prihoda patricijata,

ipak se prema notarskim dokumentima može, primjerice, utvrditi da je potkraj XIV. stoljeća imutak Koše Benje bio vrijedan oko 75.000 libara ili oko 15.000 dukata. Zbog toga je njegov sin Šimun mogao 1440. godine istaknuti da njegova imovina vrijedi više od 10.000 dukata.¹³²

No i oni pripadnici plemstva koji su se oslanjali na zemljišni posjed nužno su se uključivali u trgovačko poslovanje. Splitski plemići u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća izvoze vino i suhe smokve, koje dobivaju iz svojih vinograda, prema Veneciji. U izveznoj trgovini vinom ističu se plemićki rodovi Albertis, Papalić, Pecenić-Marulić i Petracha, pa se po tome približavaju poslovnosti splitskoga građanstva.¹³³ Upravo poslovnost uključuje te dvije, staleški jasno odijeljene, skupine u zajednički pojam društvene elite. Patricijat se od imućnih građana razlikovao pripadnošću Vijeću i sudjelovanjem u upravljanju komunom, ali im je svakodnevna poslovna djelatnost bila zajednička. Istaknuti zadarski plemićki rodovi i imućni zadarski građanin Grgur Mrganić ne razlikuju se vrstama imovine i oblicima poslovne djelatnosti. Poput Šimuna Detrika i Grgur Mrganić posjeduje oko 80 *ždrjebova* zemljišta na zadarskom području, što pokazuje da se građanski sloj pučana u istočnojadranskim društvima imućnošću približavao starim plemićkim rodovima. I već spomenuti došljak iz umbrijskog Gubbija splitski građanin Ivan de Augubio također oblikuje zemljišni posjed u splitskom distriktu, jer je upravo zemljište bilo znakom društvenog ugleda.¹³⁴

G) Ekonomija svakodnevice

1) Imovnost i svakodnevni prostor

Vrste i vrijednosti stambenih objekata i njihova oprema ili svakodnevni životni prostor ljudi najprimjetniji su iskaz razlika u razinama imućnosti u hrvatskim društvima u srednjem vijeku. Tvrdi gradovi i raskošne palače vlasteoskih i plemićkih rodova, s jedne strane, i skromne nastambe od drveta ili od kamena i drveta, pokrivenne slamom ili kamenim pločama, u gradskim i seoskim društvima, s druge strane, obilježavaju sav hrvatski prostor, od ravnica Panonije do istočnojadranske obale. Raspon od životne udobnosti i ekonomske moći do temeljnih egzistencijalnih dosega ugrađen je u svakodnevnicu srednjovjekovnih društava.

Dvorci, palače i ljetnikovci vlastele i plemstva dragocjena su spomenička baština hrvatskoga prostora. Vrela samo iznimno ističu njihove novčane vrijednosti, ako se o nekom od spomenika sačuvao ugovor s majstorom, pa oni najčešće izmiču bilo kakvoj ekonomskoj prosudbi, ali oni ipak, sami za sebe, svjedoče o društvenoj i imovnoj moći vlasteoskoga ili plemićkoga roda, bila to velika palača splitske plemićke obitelji Papalić koju Juraj Dalmatinac podiže u srcu staroga dijela (*civitas vetus*) Splita bilo grad Bribir, uporište bribirskih Šubića, ili pak otmjeni ljetnikovci dubrovačke vlastele.

No ako se u razmatranju spomeničke baštine nužno ograničavamo na njezine graditeljske i likovne značajke, vrela, prije svega oporuke i još više popisi imovine, ipak omogućavaju pogled u njihove kasnosrednjovjekovne interijere i ugođaj svakodnevice, u kojemu su živjeli njihovi vlasnici. Već spominjani zadarski suknar Mihovil Petrov sastavlja u lipnju 1385. svoju oporuku, naređujući njezinim izvršiteljima da sastave popis svih njegovih dobara (*inuentarium de omnibus bonis suis*), što su oni i učinili, pa sačuvani popis Mihovilove imovine ne svjedoči samo o trgovčevoj imućnosti, nego dočarava i prostor njegova svakodnevnog života.¹³⁵

Već je u Mihovilovoj oporuci bilo određeno da se “svi njegovi srebrni predmeti, bilo koje vrste, zlato, biserje i drago kamenje” (*argentariam, cuiuscumque generis, aurum, perlas et iocalia*) pohrane kod jednog od izvršitelja oporuke, suknara Nikole Mihovilova. Popis imovine pak navodi rukopisne kodekse koje je Mihovil imao u svojoj osobnoj knjižnici. On je dakle bio okružen predmetima od srebra i zlata, nakitom, kodeksima. A u kućama plemstva i imućnoga građanstva vrijedni su se predmeti, od nakita i odjeće do isprava i rukopisa, čuvali u drvenim škrinjama s bravama, katkad ukrašenima rezbarijama, pa su one bile obvezatni dio kućnoga namještaja. Popis imovine zadarskoga plemića Ivana de Ciprianis iz godine 1528. pokazuje da je u njegovoj kući bilo dvanaest škrinja.¹³⁶

Smije se pretpostaviti da je i Mihovilova osobna knjižnica, s rukopisom Danteove *Božanstvene komedije*, bila smještena u takvoj drvenoj škrinji. U pripadnika elite na zidovima su soba visjele slike, a katkad su i čitave prostorije bile oslikane. Zadarski se slikar Blaž Luke Banića 1387. godine ugovorom obvezao prije spomenutom suknaru Nikoli Mihovilovu da će zidnim slikama ukrasiti kapelu koju je trgovac podignuo u svojoj kući.¹³⁷

Sjaj imućnosti u pripadnika društvene elite dopunjuju grbovi, znakovi identiteta i moći vlastele i plemstva koji se u kasnom srednjem vijeku šire na sav prostor od Slavonije do istočnog Jadrana. Grbovi se postavljaju na najistaknutija mjesta zgrada, na njihova pročelja, često na lunete portala, ali i na graditeljske elemente – primjerice, na kapitele. Potkraj srednjega vijeka vlasteli i plemstvu se pridružuju i istaknuti građani, pa Ivan de Augubio na lunetu portala svoje palače u Splitu postavlja raskošni obiteljski grb, ugledajući se u grb na luneti velike palače obitelji Papalić.¹³⁸ Imućni, građanski sloj pučana tako se i vizualnim znakovima nastojao približiti, staleški udaljenu, patricijatu.

Na suprotnoj strani pak bijahu skromnije nastambe nižih slojeva stanovništva, često sagrađene, kako je istaknuto, od drveta ili dijelom od kamena i dijelom od drveta (*domus partim de muro et partim de lignamine*), katkad sa zidovima od naslagana kamenja. Takve su kuće prevladavale na rubovima gradskoga prostora i u gradskim varošima, najčešće podignute na tuđem zemljištu. Opisujući u *Salonitanskoj povijesti* rat Splićana s Trogiranima, Toma Arhidakon ističe da su u srpnju 1244. Trogirani provalili preko suhozida ili *Macerija*, kojima je bio ograđen splitski *burgus*, i da su tada u njemu zapaljene “sve drvene i od pletera kuće” te da je izgorjelo više od pet stotina takvih zgrada.¹³⁹ Prema kasnom srednjem vijeku organizacija se gradskoga prostora mijenjala, pa je nekadašnji splitski *burgus*, zaštićen kamenim bedemima od XIV. stoljeća postao sastavnim dijelom grada (*civitas nova*). U njemu su se sve više gradile kamene kuće, ali uza sve to skromno stambeno graditeljstvo nije iščezlo iz gradskoga prostora. U zadarskom predjelu *Babe*, u južnom kutu gradskoga prostora, vrela spominju 62 zemljišne čestice koje su pripadale mletačkoj komori i na kojima su uglavnom bile podignute drvene nastambe obrtnika i težaka. Dapače, notarijat pokazuje da je i u starom dijelu Splita, unutar Dioklecijanove palače, još i u XV. stoljeću bilo mnogo drvenih i drveno-kamenih zgrada, pokraj raskošnih palača plemstva i imućnoga građanstva.¹⁴⁰

Razlike u graditeljskim značajkama kuća bile su u skladu s njihovim cijenama i ekonomskim mogućnostima njihovih vlasnika. U posljednjoj četvrtini XIV. stoljeća, u vremenu anžuvinskoga poleta, cijene se kamenih kuća u Zadru gibaju između 500 i 1.000 dukata, odnosno između 2.000 i 4.000 mletačkih libara – prosječna im je cijena 3.500 libara, a pripadaju patricijatu i imućnom građanstvu. Cijene drvenih kuća imaju raspon od 10 do 130 libara, s prosjekom od 50 libara, dok je prosječna cijena drveno-kamenih kuća oko 100 libara.¹⁴¹ U

drvenim i kameno-drvenim kućama pretežno su boravili niži slojevi stanovništva, posluga, težaci, siromašniji dio obrtnika. Jednake omjere vrijednosti pruža i splitski notarijat. U već spomenutom splitskom notarskom sveščiću iz 1443.-1449. godine cijene su drvenih kuća koje kupuju i prodaju splitski obrtnici između 33 i 75 libara, drveno-kamenih od 100 do 275 libara.¹⁴²

2) Imovnost i mirazi

Uz prostor stanovanja i njegovu opremu i mirazi (*dos*) iskazivali su staleške i ekonomske suprotnosti u srednjovjekovnim društvima. Miraz je bio nuždan sastavni dio braka, a sastojao se od novca, nakita, opreme, katkad i od zemljišta ili kuća, što ih je djevojka prilikom udaje unosila u imovinu buduće obitelji.¹⁴³ Mirazi su se utvrđivali notarskim ugovorom, u kojemu su bile točno navedene novčane vrijednosti svih dijelova djevojačkoga miraza i način njegove realizacije. Visina je miraza ovisila o različitim okolnostima, prije svega o staleškoj pripadnosti davatelja miraza, ali su na nju utjecale i imovne mogućnosti davatelja i njegove obitelji. Zbog toga ugovori o mirazima uglavnom slijede novčane proporcije, primjerene staleškoj pripadnosti ugovornih strana, ali se katkad ustaljeni okviri miraza probijaju i u ugovorima pojavljuju znatno viši iznosi od uobičajenih.

Miraze u istočnojadranskim gradskim društvima sustavno pratimo od druge polovice XIII. stoljeća i najstarijih sačuvanih notarskih svezaka. Potkraj XIII. i početkom XIV. stoljeća prosječna je visina miraza zadarskoga patricijata 1.000 mletačkih libara ili nešto više od 300 dukata, koliko u oporuci iz 1302. u ime miraza svojoj kćerki ostavlja zadarski plemić Bogde de Lovrehna. Mirazi zadarskih pučana znatno su niži. Zadarski krznar Dragovan 1289. godine prima miraz od samo 50 libara, u opremi i gotovu novcu.¹⁴⁴

Slični su omjeri između miraza patricijata i pučana u sredini XIV. stoljeća zabilježeni i u Splitu. Splitski plemić Miha Madija Petrova daje 1343. godine Kamurciju Petrovu miraz od 1.000 libara, i to kuću u vrijednosti od 600 libara, srebrninu i druge predmete u vrijednosti od 200 libara, dok se ostatak od 200 libara obvezao isplatiti u roku od 6 godina; Ivan Vučina prima miraz od 900 libara: 700 libara u zlatnini, odjeći i gotovu novcu te dva zemljišta, vrijedna 200 libara. Miraz je pak splitskog zlatara Milgosta 1342. godine 48 libara – srebrnina i sitniji predmeti vrijede 32 libre, dok u gotovu prima svega 16 libara.¹⁴⁵

Od sredine XIV. do druge polovice XV. stoljeća iznosi su miraza u dalmatinskim gradovima, navlastito unutar plemstva, postupno rasli. Mirazi zadarskih plemića u tom su razdoblju u prosjeku iznosili 600 dukata, dvostruko više nego potkraj XIII. stoljeća, ali je bilo i miraza od 700, 800, pa i 1.000 dukata.¹⁴⁶ U sredini XV. stoljeća takve miraze dobivaju i splitski plemići: Komul

de Petracha prima 1447. godine miraz od 600 dukata – 400 dukata u različitim predmetima i 200 dukata u vrijednosti dvaju komada obradiva zemljišta; miraz pak Nikole Mazolića iznosi 1.060 dukata.¹⁴⁷

Potkraj XIV. i u XV. stoljeću u Zadru su se mirazima patricijata približavali mirazi imućnih građana. U prosjeku su iznosili 500 dukata, ali su zabilježeni i veoma visoki mirazi – od 1.200 dukata. Tako visok miraz dobila je, primjerice, 1388. godine Lucija, kćerka Petra iz Firenze, zvanog *monetarius*, istaknutoga trgovca i novčara u anžuvinskom Zadru, po svoj prilici zato što je udajom ušla u plemićku obitelj Nassi.¹⁴⁸ I zadarski sukunar Mihovil Petrov oporukom iz godine 1385. ostavlja svojoj kćerki Katici u ime miraza visok iznos od 1.000 dukata, pa je Mihovil i tako iskazivao svoju imućnost i ugled u zadarskom društvu. Mirazi imućnih splitskih građana bili su nešto niži: Ivanu de Augubio pripao je miraz od 400 dukata.¹⁴⁹

U nižih su slojeva zadarskih i splitskih pučana iznosi miraza bili znatno manji, premda se i u tom sloju stanovništva katkad spominju mirazi s višim iznosima. Prosječni je miraz zadarskih obrtnika u XV. stoljeću oko 200 libara, najčešće 100 ili 150 libara. Raspon je miraza splitskih obrtnika u notarskom sveščiću 1443.-1449. godine od 60 libara, koliko dobiva jedan bačvar, do 400 libara za slikara (*pictor*) i 500 libara za krznara, dok se najčešće spominju obrtnički mirazi od 100, 150 i 200 libara. Iznimno, majstor koji je izrađivao štitove (*magister a scutis*) dobiva visok miraz od 1.100 libara.¹⁵⁰

Najviši iznosi miraza distriktualnog stanovništva, u selima zadarskoga i splitskoga područja, nisu u XV. stoljeću prelazili 100 libara. Dapače, često su bili i niži od 100 libara. Mratin Dubravčić iz sela Križ u splitskom distriktu daje 1461. godine miraz od 67 libara i 6 solda, i to u različitim predmetima (*in rebus mobilibus*), a ne u gotovu novcu. Radan Gojsalić iz splitskoga sela Kosice prima miraz od 70 libara, dok Petar Dudić iz sela Smoljevac prima miraz od svega 60 libara.¹⁵¹

U iznosima miraza ocrtavaju se imovni odnosi i društveni položaj njihovih korisnika. Dapače, mirazi katkad veoma nadmašuju iznose uobičajene u staležu davatelja, jer oni i visokim mirazima žele istaknuti svoju imućnost. No realizacija miraza, utvrđenih u ugovorima o mirazu, nije uvijek bila lagana, čak ni za pripadnike patricijata i imućnoga građanstva. Splitski se plemić Nikola Jakovlić obvezuje 1503. godine Jeronimu de Petracha na miraz od 500 dukata za svoju kćerku Tomazinu, ali mu čitav predvideni miraz ne daje u trenutku sklapanja braka: Jeronim odmah dobiva 300 dukata (100 dukata u gotovu novcu, 100 dukata u zemljištima, 100 dukata u tkaninama), dok će ostatak od 200 dukata Nikola davati u roku od 10 godina.¹⁵² Splićanin Ivan de Augubio pak do kraja života nije dobio obećani miraz od 400 dukata: njegova udovica Marica u oporuci iz 1491. godine ističe da joj njezina obitelj Berini i dalje duguje 120 dukata u ime ostatka miraza.¹⁵³

3) Imovnost i dobročinstvo

I u oporuci (*testamentum*) se zrcale imovne razlike koje su obilježavale staleško ustrojstvo srednjovjekovnih društava. Oporuka je vrelo u kojemu se, kao u nijednom drugom, prožimaju društvena zbilja i duhovnost ljudi, životna svakodnevnica i transcendentalnost. Svim je oporukama zajednička kršćanska misao o neminovnosti smrti i vječnom životu, iz koje proizlaze legati crkvenim ustanovama, bratovštinama, siromasima i gubavcima, ali one u isti mah iskazuju i individualnost oporučitelja, razinu njegove imučnosti i staleški položaj u društvenoj zajednici. Zbog toga se oporuke razlikuju brojem i sadržajem legata. Skupine ekonomski jakih pripadnika društvenih zajednica, plemići i imućni građani, u oporuci iskazuju vjerski osjećaj i želju za dobrotvornim djelovanjem, ali i društveni ugled.¹⁵⁴

Zadarski plemić Mihovil Soppe sastavlja oporuku 1413. godine i u nju unosi opširan popis legata različitim institucijama u Zadru, od gubavaca i bratovština do crkava i samostana, “za svoju dušu” (*pro anima sua*), u ukupnom iznosu od 3.650 libara. Najniži su legati zadarskim bratovštinama: Svetoga Silvestra 50 libara i Svetoga Jakova 100 libara. Zadarskim je samostanima Mihovil namijenio sedam legata, pet puta po 200 libara, dok je legat zadarskim franjevcima najviši – 600 libara. Četiri su legata namijenjena graditeljskim radovima i obnovi (*fabrica, reparatio*) crkvenih građevina, u rasponu od 200 libara (Crkva sv. Stošije) do 500 libara (Samostan sv. Krševana). Iskazujući dobrotvornost, Mihovil ostavlja “siromasima gubavcima koji borave izvan Zadra” (*pauperibus leprosis extra Jadram*) 200 libara, a u posebnu legatu određuje da izvršitelji oporuke dadu miraz za dvanaest siromašnih djevojaka, svakoj po 100 libara. I rapski plemić Stjepan Gauzinja u oporuci iz 1476. godine dio imovine namjenjuje udaji siromašnih djevojaka: svaka siromašna plemkinja dobiva miraz od 200 libara, svaka pučanka miraz od 100 libara.¹⁵⁵

Siromasi (*pauperes*) često se spominju u oporukama. Zadranin Bogde de Lovrehna u oporuci iz 1302. godine namjenjuje legat od 100 libara “siromasima, zadarskim ženama i muževima koji zbog stida ne žele prosjačiti” (*pauperibus, mulieribus et viris Iadratinis, qui pre verecundia mendicare nolunt*). Uz to određuje da se legatom od 75 libara nahrane zadarski siromasi. Neki oporučitelji siromasima namjenjuju odjeću: zadarska plemkinja Fumija de Matafaris određuje da se sedamdesetorici siromašnih muškaraca i žena dade po jedna tunika. Splićanin Andrija Prvošev pak u oporuci iz 1370. godine namjenjuje legat pustinjacima i gubavcima: pustinjaci (*heremite*) koji stanuju na Marjanu (*ad sanctum Kyryeleyson*) dobivaju 12 libara, splitski gubavci (*leprosi*) 150 libara, a pustinjak Vladoje “koji živi s gubavcima” 6 libara.¹⁵⁶

Bogatim legatima patricijata mogli su se pridružiti samo imućni građani – primjerice, zadarski sukнар Mihovil Petrov ili Splićanin Ivan de Augubio.

Suknar Mihovil Petrov u već spomenutoj oporuci iz 1385. godine ostavlja 200 dukata za udaju siromašnih djevojaka i za odijevanje siromaha, a zadarskom Samostanu sv. Krševana ostavlja 400 libara za graditeljske radove na Samostanu i Crkvi. Ivan de Augubio u oporuci iz 1477. godine namjenjuje "Božjim siromasima" (*ali poueri de Dio*) žita u vrijednosti od 100 dukata, a istodobno određuje da se dvjema siromašnim djevojkama u ime miraza dade 50 dukata, svakoj po 25 dukata.¹⁵⁷

Nasuprot imućnim pripadnicima društava legati su u oporukama nižih slojeva nužno bili znatno skromniji, ovisni o opsegu njihove imovine, ali se i u njima iskazuje težnja prema dobrotvornosti, kao i u oporukama imućnih skupina.

Zadarski krojač Stanko de Sloradis, podrijetlom iz istoimene zadarske patricijske obitelji, u oporuci iz 1379. godine ističe da njegova imovina ne dopire ni do vrijednosti od 100 libara, pa u njoj nisu navedeni nikakvi legati. Splitski postolar Vučina Marković u oporuku iz 1372. godine uključuje legat samostanima, ali im ne ostavlja novčana sredstva, nego žito: splitskim franjevcima jedan *star* žita, isto toliko splitskim dominikancima i redovnicama Samostana sv. Marije. Splitski težak Radota Tosonić određuje u oporuci iz 1372. da se proda njegova loza u Dilatu, a novac namjenjuje radovima na Franjevačkom samostanu u Splitu. Oporuka pak Dragoslave, žene solara Radonje iz Splita, iz 1412. godine pokazuje da je njezina imovina opsežnija, pa su i njezini legati brojniji – samostanima (franjevački, dominikanski i sv. Marije) i hospiciju Crkve sv. Duha u Splitu te Crkvi sv. Marije u Dolu na Braču ostavlja po pet libara radi njihove obnove; pet libara ostavlja i splitskim siromasima (*pauperibus Christi*).¹⁵⁸

Bilješke:

- ¹ Matković, 1863.; Tkalčić, 1909.; Hrvatski urbari.
- ² Novak, 1923.
- ³ Raukar, 1988., 65., 70. O istraživanju ekonomske povijesti u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji nakon 1945. godine usp. *Bibliographia historico-oeconomica Jugoslaviae*, Zagreb 1987, u redakciji I. Ercega.
- ⁴ Isto.
- ⁵ Mirković, 1958. Do 1985. godine (Rijeka-Pula) objavljeno je pet izdanja te knjige.
- ⁶ Adamček, 1980.
- ⁷ Janeković-Römer, 1994.
- ⁸ Čoralić, 2001.
- ⁹ Janeković-Römer, 1999.
- ¹⁰ Budak, 1994.; Kolanović, 1995.; Fabijanec, 1999.; Fabijanec, 2001.; Pederin, 1996.; Vekarić, 1993.; Čoralić, 1997.
- ¹¹ Raukar, 1988., 65.
- ¹² Raukar, 1997.
- ¹³ Isto, 255.-393.
- ¹⁴ Isto, 143.-150.
- ¹⁵ CD IV., 172.-176. Usp. Klaić, 1955.; Kampuš, 1965.; Klaić, 1982, 73.-102; Budak, 1992.; Dobronić, 1992.; Kampuš, 1994.
- ¹⁶ Roller, 1955.; Lučić, 1991., 208.-209.; Raukar, 1977a., 15.-18.
- ¹⁷ Novak, 1957., 173.-174., 396.-402.; Jelaska, 1985., 11.-18. Raukar, 1987., 54.-57.
- ¹⁸ Foretić, 1980., passim.
- ¹⁹ Raukar, 2000.
- ²⁰ Dubrovnik: Foretić, 1980., passim; Split: ugovor s raškim velikim županom Stefanom Nemanjom potkraj XII. stoljeća (Dinić, 1955.); ugovor s banom Mladenom I. Bribirskim iz 1302. godine o slobodi trgovanja u Bosni (CD VIII., 27.).
- ²¹ Raukar, 1969.-1970., 62.-66.
- ²² Hrabak, 1991.
- ²³ Kampuš, 1976.-1977; Klaić 1982., 137.-168; Raukar, 1983.
- ²⁴ Raukar, 2000., 111.-114.
- ²⁵ Raukar, 1982., 72.-76. Usp. Raukar, 1977a.
- ²⁶ Foretić, 1980., passim.
- ²⁷ Raukar, 1997., 152.-153.
- ²⁸ Trogirski statut; Splitski statut; Brački statut.
- ²⁹ Dubrovački statut, 193.-211.
- ³⁰ Splitski statut, 280.-283., 292.-303.; Hvarski statut.
- ³¹ Raukar, 1987.
- ³² Raukar, 1977b.
- ³³ Listine I., 53.-55.
- ³⁴ Raukar, 1969.-1970., 23.-24.
- ³⁵ Raukar, 1977a., 214.-219.
- ³⁶ Raukar, 1977b, 214.-216.

- ³⁷ Kolanović, 1979.; Raukar, 2000.
- ³⁸ O nazivima i vrstama zemljišta u srednjovjekovnim vrelima: Raukar, 1977a., 151.-157.; o upotrebi suvremenih geomorfoloških podataka u istraživanju zemljišnih odnosa u srednjem vijeku: Roller, 1955.
- ³⁹ Splitski srednjovjekovni statut, u Knjizi trećoj, glavi 106., *O onima koji ne obrađuju vinograd kako moraju*, točno određuje radove koje težak (*laborator*) mora obaviti u vinogradu, u kojemu je podignuo lozu (Splitski statut, 148.-149.); Trogirski je statut to određivao u Knjizi drugoj, glavi 72., *O kažnjavanju onih koji obrađuju vinograde uz (dobivanje) polovice ili trećine (priroda)*. O rokovima obrađivanja vinograda (Trogirski statut, 101.).
- ⁴⁰ Raukar, 1977a., 158.-161., 180.-181., 188.-192. O koeficijentu proizvodnosti oranica na europskom Zapadu u srednjem vijeku: Le Goff, 1974., 254.-255.
- ⁴¹ Klaić, 1976., 105.-119.
- ⁴² O kmetstvu na zadarskom području: Raukar, 1977a., 172.-182.; o šibenskom kmetstvu: Kolanović, 1995., 130.-149.
- ⁴³ Klaić, 1976., 119.-136.
- ⁴⁴ Dubrovnik: Lučić, 1979.; Split: Državni arhiv Zadar [dalje: DAZ], Splitski arhiv [dalje: SA], sv. 23., sveščići 3.-16., notar Dominik de Manfredis.
- ⁴⁵ Raukar, 2000., 70., 117.
- ⁴⁶ Opis Dubrovnika, 59.-60.; Roller, 1951., 5.-9; Dinić-Knežević, 1982.; Lučić, 1991., 183.-207.
- ⁴⁷ Klaić-Petricioli, 423.-454.; Fabijanec, 2001.
- ⁴⁸ Raukar, 1977a., 273., 275., 280.
- ⁴⁹ Stipišić, 1967.
- ⁵⁰ O Grguru Mrganiću: Jelić, 1960; Raukar, 1977a., 140.-141.
- ⁵¹ DAZ, Arhiv Raba [dalje: AR], kutija 3., Th. de Stantiis, 1004., 9.VII.1457.
- ⁵² Raukar, 1977a, 268.-274.
- ⁵³ DAZ, SA, sv. 4., 38., 93'; sv. 5., 216.; sv. 6/1., 20', 23., 25., 39'; sv. 6/2., 53.; sv. 6/3., 106.; sv. 7/1., 5', 64.; sv. 7/2., 79., 87'; sv. 8/1., 77.; Arhiv HAZU u Zagrebu, Ia 40, 4. Usp. Raukar, 1980.-1981., 182.
- ⁵⁴ Raukar, 1977a., 268.-272.
- ⁵⁵ Lane, 1965., 226., 245.; Lane, 1966., 143.-162., 345.-370.; Herrs, 1961., 273.-274., 280.-281.; Braudel, 1997., 321.-322. O dubrovačkim brodovima u XV. stoljeću: Tadić, 1968. Autor smatra da je na početku XV. stoljeća (1401.-1407.) čitavo trgovačko brodovlje Dubrovnika imalo nosivost oko 1.400 tona, dok je pojedini brod u prosjeku imao 17 tona nosivosti; u drugoj četvrtini XV. stoljeća (1432.-1440.) nosivost je dubrovačkih brodova porasla, pa se spominje i jedan brod nosivosti od 4.500 *stara* ili oko 340 tona, dok je ukupna nosivost dubrovačkog brodovlja bila u tom razdoblju oko 4.100 tona (520.-524.).
- ⁵⁶ Raukar, 1977a., 258.-262.
- ⁵⁷ DAZ, SA, sv. 35., 322'; sv. 40/1., 232., 21.VII.1492.; usp. Raukar, 2000., 107.
- ⁵⁸ Braudel, 1997., 320.
- ⁵⁹ Raukar, 2000., 100.-101.
- ⁶⁰ Prijatelj, 1968., reprodukcija 41.: "Navještenje" Nikole Božidarevića, Dubrovnik, Dominikanska crkva, središnje polje predele s prikazom karake.
- ⁶¹ Cucari, 1976., 19.-60. Usp. i Vidović, 1984.
- ⁶² Raukar, 2000., 96.-101.
- ⁶³ Prijatelj, 1968., reprodukcije 39. i 40.: "Bogorodica sa svecima", triptih Nikole Božidarevića, Dubrovnik, Dominikanska crkva, Sv. Vlaho i model grada Dubrovnika.

- ⁶⁴ O klimatskim i geomorfološkim preduvjetima proizvodnje žita na Mediteranu: Braudel, 1997., 250.-262.
- ⁶⁵ Commissiones, III., 159.-160.
- ⁶⁶ Podaci o proizvodnji žita na posjedima Rogovskog samostana 1562.-1564. godine nalaze se u "Izveštaju o prihodima i rashodima samostana sv. Kuzme i Damjana", što ga je sastavio opat Montemerlus de Montemerlo 24. X. 1564. (DAZ, Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana [dalje. SSKD], br. 203., 42.-48.); o izvozu žita sa samostanskih posjeda: DAZ, Ducali e terminazioni, II., 51', 16. XI. 1463.; SSKD, br. 180., 5. IV. 1511. Usp. Raukar, 1970.-1971., 262.-264.
- ⁶⁷ Braudel, 1997., 447. Koliko je oskudno naše poznavanje odnosa: klimatski preduvjeti – proizvodnja žita na jadranskom području u XVI. stoljeću, pokazuje i prije spomenuto izvješće zadarskog kapetana, u kojemu se ističe da je ostvarena takva proizvodnja žita "premda je nevjeme nanijelo golemu štetu u trinaest sela na tom području" (*con tutto che la tempesta habbi fatto grandissimo danno in 13 ville di esso territorio*) (Commissiones, III., 159.).
- ⁶⁸ DAZ, Datia et incantus, I., 10.
- ⁶⁹ Praga, 1931., 479.-481.
- ⁷⁰ DAZ, Spisi zadarskih notara [SZN], Raymundus de Modiis, B. unica, F. I., 347'-348.; Articutius de Rivignano, B. II., F. IV., 79'-81', 93.-94.
- ⁷¹ Zapisnici Velikog vijeća, 242.
- ⁷² Adamček, 1980., 307., 477., 488.
- ⁷³ Isto, 482.-483.
- ⁷⁴ Raukar, 2000., 73.-74.
- ⁷⁵ Splitski statut, Nove statutarne odredbe, Glava 69., *O nasadiivanju vinograda bez dozvole gospodina kneza* (Splitski statut, 372.).
- ⁷⁶ Novak-Skok, 220.-222., br. 42., 48., 61., 63., 64.
- ⁷⁷ Isto, 220., 221. Usp. Budak, 1985.
- ⁷⁸ CD VI., 125., 339.
- ⁷⁹ CD VII., 57., 127.-128., 203.-204.; VIII., 56.
- ⁸⁰ CD VIII., 50., 527.
- ⁸¹ DAZ, SA, sv. 24., 44.-96'; SZN, Šimun Damiani, B. III., F. IV., 373.-411. (u tom je sveščiću sačuvano 13 ugovora za došljake iz zaleđa, od kojih je 6 ugovora o učenju obrta u zadarskih majstora, a 7 ugovora o posluzi u zadarskim obiteljima); Šunjić 1961., 137.-138.
- ⁸² O važnosti i smjerovima trgovine žitom na Mediteranu u XVI. stoljeću: Braudel, 1997., 612.-643.
- ⁸³ Cutheis, Kronika, 195.-196.
- ⁸⁴ Isto, 192.-193., 195.
- ⁸⁵ Nisu sačuvani točni podaci o broju splitskoga stanovništva u sredini prve polovice XVI. stoljeća, ali se u izvješću mletačkih sindika u Dalmaciji, Leonarda Venerio i Jeronima Contareno, iz godine 1525. ističe da u Splitu ima "homeni da facti numero 1200", tj. 1.200 ljudi, sposobnih za vojnu službu (Commissiones, II., 16.), pa se smije pretpostaviti da je Split tada imao oko 5.000 stanovnika. Nisu sačuvani ni podaci o broju preostalih stanovnika Splita nakon kužne epidemije, a splitski knez Leonard Bollani znatno kasnije, u izvješću iz 1534. godine, ističe da u Splitu ima samo oko 500 ljudi "da fati", dapače, tako maleni broj ljudi, sposobnih za oružje, tumači kužnom epidemijom iz 1527. godine, u kojoj je, prema njemu, umrlo oko šest tisuća ljudi (isto, 107.). Bollanijev je broj umrlih u doba kuge 1526.-1527. godine pretjeran, ali se prema broju ljudi "da fati" smije pretpostaviti da je

broj stanovnika Splita smanjen od oko 5.000 na oko 2.000, što je visoka stopa demografskog gubitka od oko 60%. Na početku XVII. stoljeća (1605. godine) Split je imao 3.788 stanovnika (Mletačka uputstva, VI., 128.). Nakon epidemije kuge 1607. godine u Splitu je, prema mletačkom knezu Cesare Dolfinu, preostalo samo 1.405 stanovnika (Novak, 1961., 116.): ako je Dolfinov podatak vjerodostojan, Split je u epidemiji 1607. godine izgubio oko 60% stanovnika.

⁸⁶ Svi podaci prema Dinić, 1960.

⁸⁷ Listine, X., 92.; Libri consiliorum Jadrae, II., 97.

⁸⁸ Sanudo, V., 103.; Libri consiliorum Jadrae, III., 86', 14.X.1540.

⁸⁹ Raukar-Petricioli-Švelec-Peričić, 249.-250.

⁹⁰ Adamček, 1980., 296.-297.

⁹¹ Braudel, 1997., upozorava na važnost problema žita na Mediteranu u XVI. stoljeću "jer glad, istinska glad zbog koje umiru ljudi na ulici jest zbilja", dodajući da "tijekom godina bilježimo beskrajne *carestije*, i svaka se vlada upušta u traganje za pšenicom i mora organizirati javne raspodjele kako bi spriječila, premda u tome uvijek ne uspijeva, da ljudi umiru od gladi" (261.). Autor napokon zaključuje da "u srcu sredozemne povijesti bitnu ulogu imaju ove prinude: siromaštvo i neizvjesnost sutrašnjice" (262.).

⁹² Raukar, 1997., 133.-135., 255.-256.

⁹³ O romansko-hrvatskim prožimanjima u gradovima bizantske Dalmacije: Jakić-Cestarić, 1972.; Jakić-Cestarić, 1974. O kolonističkom pokretu u Slavoniji: Klaić, 1976., 286.-292. O jadranskim migracijama: Italia felix; Gestrin, 1998.; Čoralić, 2001.

⁹⁴ DAZ, SZN, Šimun Damiani, B. VI., F. VII/7.

⁹⁵ Splitski statut, 190.-191., 312.-314.

⁹⁶ Isto, 272.-273.

⁹⁷ Isto, Knjiga šesta, Glava 1., *O strancima koji žele postati splitski građani* (272.).

⁹⁸ Šibenski statut, 93.

⁹⁹ Zadarski statut, Knjiga peta, Glava 35., *Neka nijedan tuđinac nema položaja zadarskoga građanina ako zajedno s obitelji i sa ženom ne stanuje u gradu; a ako dođe, neka se ne uzima kao građanin u pogledu časti i povlastica, ne uvrsti li ga Veliko vijeće među građane; Reformacije, Glava 42., O izuzeću stranaca* (Zadarski statut, 495., 547.).

¹⁰⁰ Isto, 495.

¹⁰¹ Novak-Sambrailo, 1972., 14.; Raukar, 1979.

¹⁰² Thomas Archidiaconus, 32.; Toma, Kronika, 23.

¹⁰³ O crkvenim pristojbama: Camera apostolica 1.; Camera apostolica 2.

¹⁰⁴ Raukar, 1997., 239.-249.

¹⁰⁵ DAZ, SA, sv. 24., 44.-96'.

¹⁰⁶ DAZ, SZN, Šimun Damiani, B. III., F. IV., 373.-411. (u njegovu je notarskom sveščiću sačuvano osam ugovora o služenju).

¹⁰⁷ DAZ, SZN, J. de Calcina, B. I., F. I., 11., 1439.; 49., 1440.

¹⁰⁸ DAZ, SZN, Articutus de Rivignano, B. I., F. I., 136', 3.XI.1384.; CD XVI., 524.-528.

¹⁰⁹ DAZ, SZN, F. Tommaseo, B. I., F. I/1., 10', 26.I.1549.

¹¹⁰ DAZ, SA, sv. 6/1, 23., 1367.; SZN, Šimun Damiani, B. III., F. IV/16., 203., 1448.

¹¹¹ Raukar, 1977a., 185.-188.

¹¹² Isto, 188.-194.; Raukar, 1982., 60.

¹¹³ Raukar, 1982., 60.-61.

- ¹¹⁴ DAZ, SA, sv. 6/1., 12'. (Pripko Mašić); sv. 8/2., 112. (Ratko Vukoslavov); sv. 21., 22. (Stipan Božiković).
- ¹¹⁵ DAZ, SZN, Franciscus Minutius, B. I., F. I., 23.II.1497.
- ¹¹⁶ Popisi poreza, 19.-23., 82.-89.; Adamček, 1980., 153.-154.
- ¹¹⁷ DAZ, SZN, Nicolaus Benedicti, B. I., F. I/5.; ugovor je prvi objavio Fisković, 1959., 167.-168., bilj. 403.
- ¹¹⁸ DAZ, SZN, Vannes q. Bernardi de Firmo, B. I., F. I/4., 42.
- ¹¹⁹ DAZ, SA, sv. 23/13., 202. Pri prosudbi o imovnom položaju istaknutih obrtnika, prije svega onih u skupini tzv. umjetničkih obrta (zlatari, slikari, kipari, graditelji, drvorezbari), ne valja zanemariti činjenicu da oni veoma često nisu bili samo umjetnici, nego i poslovni ljudi, pa su se, pokraj stvaralaštva, isticali i razvijenom poslovnom djelatnošću; Zadar: Raukar, 1977a., 237.-239.; Šibenik: Kolanović, 1995., 100.-102. (o poslovnosti Jurja Matejeva Dalmatinca i Jurja Čulinovića).
- ¹²⁰ Ser Andrija Pribislavov iz Splita prodaje 1446. godine majstoru (*magister*) Dujmu Marinovu, slikaru (*pictor*) iz Splita 4 *uretena* oranice (*terra aratoria*), smještenih "ad ecclesias pictas" za 200 libara (DAZ, SA, sv. 23/9., 438.); majstor (*magister*) Ante Petrov, brijač iz Splita, kupuje zemljište na Skalicama, u splitskom distriktu, za 360 libara (isto, sv. 23/12., 192', 28.V.1448.).
- ¹²¹ DAZ, SA, sv. 23/7., 343., 1445. (vjerovnik za kupljene smokve je slikar Dujam Marinov).
- ¹²² DAZ, SA, sv. 23/4., 183'; 23/7., 319.; 23/9., 399., 415.; 23/10., 32', 39.; 23/11., 57., 80'; 23/12., 153'; 23/16., 352., 374.
- ¹²³ Isto, 23/6., 277.; 23/8., 361., 369'; 23/14., 268.
- ¹²⁴ Brijač Ante Petrov kupuje kuću od kamena (*domus de muro*) u starom dijelu grada Splita za 500 libara, a krznar Mihovil Srečkov kupuje kamenu kuću, također u starom dijelu grada, za 400 libara (DAZ, SA, sv. 23/8., 368'; 23/11., 80.).
- ¹²⁵ DAZ, SA, sv. 21., 18., 4.VIII.1436.; 81', 17.VI.1437.; 259., 13.VIII.1438.; 277., 30.XII. 1438.
- ¹²⁶ Commissiones, II., 197., 215.
- ¹²⁷ Klaić, 1901., 213., 218.
- ¹²⁸ CD VIII., 56.; X., 321.-322. Usp. Klaić, 1897., 82.-83.; Klaić, 1976., 447.; Raukar, 1995., 662.
- ¹²⁹ DAZ, SZN, Nicolaus Benedicti, B. I., F. I/2., 5.XI.1436.; Raukar, 1977a., 121.
- ¹³⁰ DAZ, SZN, Raymundus de Modiis, B. I., F. III/2., "Inventarium bonorum olim nobilis domini Grisogoni de Civaletis"; Inventar Civaleta. Usp. Raukar, 1977a., 119.-120.
- ¹³¹ DAZ, SA, sv. 8/2., 185.-187'., oporuka i popis imovine ser Camurtij Francisci.
- ¹³² DAZ, SZN, Nicolaus Benedicti, B. I., F. I/5., 20.I.1440.; Raukar, 1977a., 291.
- ¹³³ Raukar, 2000., 104.
- ¹³⁴ Ivan de Augubio kupuje 1453. godine petnaest komada zemljišta, površine 249 *uretena*, za 1.100 dukata (DAZ, SZN, sv. 24., 22., 4.VI.1453.).
- ¹³⁵ CD XVI., 524.-528.
- ¹³⁶ Miscellanea, II.-IV., 56.-60.
- ¹³⁷ Klaić-Petricioli, 526.
- ¹³⁸ Buljević, Sjene, reprodukcija 32.
- ¹³⁹ Thomas Archidiaconus, 197.-198.; Toma, Kronika, 98.-99.
- ¹⁴⁰ Zadarski katastik, 377.-382.; Petricioli, 1965., 177.-178.; Raukar, 1996., 45.-46.
- ¹⁴¹ Raukar, 1977a., 77.-80.
- ¹⁴² DAZ, SA, sv. 23/3., 16.
- ¹⁴³ Cvitančić, 1964., 111.-113.; Janeković-Römer 1994., 77.-89.

- ¹⁴⁴ SZB, II., 43.-46. (oporuca Bogde de Lovrehna); SZB, I., 185. (ugovor o mirazu zadarskog krznara Dragovana Dminoslavova).
- ¹⁴⁵ SBS, 1, 216., 13. XI. 1343. (ugovor o mirazu Kamurcija Petra Kamurcija); 253.-254., 28. XII. 1343. (ugovor o mirazu ser Ivana Vučine); 106., 25.I.1342. (ugovor o mirazu zlatara Milgosta).
- ¹⁴⁶ Raukar, 1977a., 74.-76.
- ¹⁴⁷ DAZ, SA, sv.23/11., 53', 1447. (ugovor o mirazu ser Komula de Petracha); sv. 23/12., 151., 1447. (ugovor o mirazu ser Nikole ser Mihovila Mazolića).
- ¹⁴⁸ DAZ, SZN, Articutus de Rivignano, B. II., F. VI., 92', 1388.
- ¹⁴⁹ CD XVI., 525.; DAZ, SA, sv. 40., 274', 22.XI.1473. (splitski građanin ser Kristofor Berini potvrđuje Ivanu de Augubio da mu duguje 198 dukata, 3 libre i 2 solda u ime ostatka miraza od 400 dukata za svoju sestru Maricu, Ivanovu suprugu); isti iznos miraza spominje i Ivan de Augubio u oporuci iz 1477. (DAZ, SA, sv. 40/1., 595.). I svojim dvjema kćerkama, Simoneti i Bernardini, Ivan de Augubio u oporuci ostavlja isti iznos miraza – svakoj po 400 dukata: "Item, lasso a la mia fiola Simoneta e ala mia fiola Bernardina, a ciaschaduna desse per loro maritare ducati quatrocento, parte in danari e parte in robe de chaxa [...]" (isto, 594').
- ¹⁵⁰ Zadar: Raukar, 1977a., 75.-76. Split: DAZ, SA, sv. 23/3., 132'. (miraz krznara Marina Brajanovića), 143. (miraz bačvara Ostoje Velislavića); 23/6., 252. (miraz majstora Ostoje, izrađivača šitova); 23/9., 437. (miraz slikara Ivana Dujmova Miroslavlića).
- ¹⁵¹ DAZ, SA, sv. 27/1., 2'. (miraz Mratina Dubravčića); sv. 27/3., 103. (miraz Radana Gojsalića); sv. 40., 262. (miraz Petra Dudića).
- ¹⁵² Isto, sv. 46., 74', 1503.
- ¹⁵³ Isto, sv. 40., 588'.-589., 18.VI.1491.
- ¹⁵⁴ Raukar, 1997., 245.-246.
- ¹⁵⁵ DAZ, SZN, Theodor de Prandino, B. VI., F. I., 123.-125. (oporuca Mihovila de Soppe); DAZ, RA, kutija I., sv. VIII., notar A. Faieta, 100.-102., 5.X.1476. (oporuca Stjepana de Gauzigna). O mirazima u Dubrovniku: Dinić-Knežević, 1974., 77.-95.; Janeković-Römer, 1994., 80.-81.; Janeković-Römer, 1999., 344.-352.
- ¹⁵⁶ SZB, II., 44. (oporuca Bogde de Lovrehna); CD XVI., 167.-171. (oporuca Fumije de Matafaris); DAZ, SA, sv. VIII/1., 100'.-101'. (oporuca ser Andrije Peruosij).
- ¹⁵⁷ CD XVI., 525. (oporuca suknara Mihovila Petrova); DAZ, SA, sv. 40/1., 594. (oporuca Ivana de Augubio).
- ¹⁵⁸ CD XVI., 17.-18. (oporuca krojača Stanka de Sloradis); DAZ, SA, sv. VIII/2., 204. (oporuca postolara Vučine Markovića); CD XIV., 391. (oporuca Radete Tosonića); Rismondo, 1974., 53.-54. (oporuca Dragoslave, žene solara Radonje).

Izvori:

- Brački statut *Srednjovjekovni statut bračke komune, Brački zbornik 7*, Supetar 1968, 97-215., prijevod A. Cvitančić.
- Buljević, Sjene *Z. Buljević, Sjene srednjovjekovnog Splita*, Split 1981.
- Camera apostolica *Camera apostolica, Obligationes et solutiones, Camerale primo (1299-1560)*, Svezak 1, priredili J. Barbarić, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, Zagreb-Rim 1996; *Camera apostolica, Annatae, Introitus et exitus, Obligationes pro communibus servitiis, Obligationes et solutiones - Additamenta (1302-1732)*, Svezak 2, priredili J. Barbarić, J. Ivanović, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, S. Razum, Zagreb-Rim 2001.
- CD *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I-XVIII. Uredili T. Smičiklas (II-XII.), M. Kostrenčić-E.Laszowski (XIII.), M. Kostrenčić (I., XIV-XVI.), S. Gunjača (XVII.), D. Rendić-Miočević (XVIII.), Zagreb, 1904.-1990.
- Commissiones *Commissiones et relationes venetae*, I-III, skupio S. Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium [MSHSM] 6, 8, 11, Zagreb 1876, 1877, 1880. Vidi: Mletačka uputstva i izvještaji.
- Cutheis, Kronika *A Cutheis, Tabula*, u: *Legende i kronike*, preveo i uredio V. Rismondo, Split, 185.-202.
- Datia et incantus *DAZ, Datia et incantus civitatis Jadrae et eius districtus, Liber I.*
- Dubrovački statut *Statut grada Dubrovnika*, Dubrovnik 1990., 56.-256., prijevod M. Križman i J. Kolanović.
- Hrvatski urbari *Hrvatski urbari*, Sv. I., Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium [MH-JSM] 5. Uredio R. Lopašić, Zagreb 1894.
- Hvarski statut *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardoniae et insuale Lesinae*, uredio S. Ljubić, MH-JSM 3, Zagreb 1882.-1883., 167.-495.
- Inventar Civalela *J. Stipišić, "Inventar dobara zadarskog patricija Grizogona de Civalellis iz 1384. godine"*, *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, 8, Zagreb 1977., 375.-410.
- Libri Consiliorum *Libri Consiliorum magnificae Comunitatis Jadrae*, Liber I-III., Znanstvena biblioteka u Zadru, br. inv. 26231, ms. 704.
- Listine *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* I.-X., skupio S. Ljubić, MSHSM 1-5, 9, 12, 17, 21, 22, Zagreb 1868.-1891.
- Miscellanea *Miscellanea*, I., Zadar 1949.; II-IV., Zadar 1950.-1952.
- Mletačka uputstva *Mletačka uputstva i izvještaji*, IV-VI., sabrao i uredio G. Novak, MSHSM 47-51, Zagreb 1964.-1970. Vidi: Commissiones et relationes venetae.
- Opis Dubrovnika *Počínje opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika koji njezinom Senatu posvećuje izvrsni doktor nauka i govornik iz Luke Filip de Diversis de Quartigianis*, *Dubrovnik*, 1973., 3, 11.-74., prijevod I. Božić.

- Popisi poreza J. Adamček-I. Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1976.
- Rismondo, 1974. V. Rismondo, "Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411-1412), *Izdanja Historijskog arhiva Split*, 8,7.-55.
- Sanudo "Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom, priobćeni u izvadcih. Iz rukopisnih ljetopisih Marina Sanuda. Od godine 1496. do 1533. objelodanio I. Kukuljević", *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, V., 1859., 1.-160.; VI., 1863., 161.-476.; VIII., 1865., 1.-256.; XII., 1875., 257.-336.
- SBS *Splitski spomenici, Dio prvi, Splitski bilježnički spisi, Svezak 1., Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone, od 1341. do 1344. godine*, MSHSM 53, prepisao J. Stipišić, Zagreb, 2002.
- Splitski statut *Statut grada Splita*, Split 1985., 1.-427., prijevod A. Cvitanić.
- SZB *Spisi zadarskih bilježnika, I.-III.*, uredili: M. Zjačić (I.), M. Zjačić i J. Stipišić (II.), J. Stipišić (III.), Zadar 1959.-1977.
- Šibenski statut *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik 1982, prijevod Z. Herkov, 1.-348.
- Thomas
- Archidiaconus Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*. Priredio F. Rački, MSHSM 26, Zagreb 1894.
- Toma, Kronika Toma Arhiđakon, *Kronika*, preveo V. Rismondo, Split 1960..
- Trogirski statut *Statut grada Trogira*, Split 1988., 1.-414., prijevod M. Berket, A. Cvitanić i V. Gligo.
- Zadarski katastik S. Antoljak, "Zadarski katastik 15. stoljeća", *Starine* 42, Zagreb 1949., 371.-417.
- Zadarski statut *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563*, priredili i preveli J. Kolanović i M. Križman, Zadar 1997.
- Zapisnici Velikog vijeća "Zapisnici Velikog vijeća grada Splita. Libri Maioris consilii civitatis Spalati. 1352-1354, 1357-1359.", priredili J. Stipišić i M. Šamsalović, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 12, Zagreb, 1982., 63.-266.

Literatura:

- Adamček, J.
1980. *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 17, Zagreb.
- Braudel, F.
1997. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, hrv. prij. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, Zagreb.
- Budak, N.
1985. "Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji", *Starohrvatska prosujeta*, 15, 255.-268.
1992. "Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi grad...", u: *Zlatna bula 1242-1992*, Zagreb, 21.-32.
1994. *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća)*, Zagreb-Koprivnica.
- Cucari, A.
1976. *Guida pratica ai velieri di tutto il mondo dal 1200 a oggi*, Milano.
- Cvitanić, A.
1964. *Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine (Srednjovjekovno pravo Splita)*, Split.
- Čoralić, L.
1997. *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*. Zagreb.
2001. *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb.
- Dinić, D.
1960. "Uticaј kuge od 1348. na privredu Dubrovnika", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga V., Novi Sad, 11.-33.
- Dinić, M.
1955. "Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića", *Zbornik Filozofskog fakulteta III.*, Beograd, 69.-94.
- Dinić-Knežević, D.
1974. *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*, Beograd.
1982. *Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika*, Beograd.
- Dobronić, L.
1992. *Slobodni i kraljevski grad Zagreb*, Zagreb.
- Fabijanec, S. F.
1999. "Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u XIV. i XV. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 17, Zagreb, 31.-60.

2001. "Pojava profesije mercator i podrijetlo trgovaca u Zadru u XIV. i početkom XV. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 19, Zagreb, 83.-125.
- Fisković, C.
1959. *Zadarski sredovječni majstori*, Split
- Foretić, V.
1980. *Povijest Dubrovnika do 1808.*, Knjiga prva, Zagreb.
- Gestrin, F.
1998. *Slovanske migracije v Italijo*, Ljubljana.
- Herrs, J.
1961. *Gênes au XVe siècle*, Paris.
- Hrabak, B.
1991. "Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV-XVIII stoljeće)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 24, Zagreb, 125.-168.
- Italia felix *Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente. Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV-XVI*, uredio S. Anselmi, Ancona 1988.
- Jakić-Cestarić, V.
1972. "Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru*, 19, 99.-166.
1974. "Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII stoljeća", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru*, 21, 291.-336.
- Janeković-Römer, Z.
1994. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik.
1999. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb-Dubrovnik.
- Jelaska, J.
1985. *Splitsko polje za turskih vremena*, Split.
- Jelić, R.
1960. "Grgur Mrganić", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru* 6-7, 487.-508.
- Kampuš, I.
1965. "Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba", *Historijski zbornik XVIII*, 129.-140.
1976.-1977. "Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca", *Historijski zbornik XXIX-XXX*, 161.-180.
1994. "Zagrebački Gradec u doba Arpadovića i Anžuvina", u: *Zagrebački Gradec 1242-1850*, Zagreb, 51.-59.

- Klaić, N.
1955. "Prilog pitanju postanka slavonskih varoši", *Radovi Filozofskog fakulteta Zagreb*, III., 41.-59.
1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb.
1982. *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb.
- Klaić, Vj.
1897. *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347.*, Zagreb.
1901. *Krčki knezovi Frankapani*, Zagreb.
- Klaić, N.-Petricioli, I.
1976. *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar.
- Kolanović, J.
1979. "Izvori za povijest trgovine i pomorstva srednjovjekovnih dalmatinskih gradova s posebnim obzirom na Šibenik (contralitterae)", *Adriatica maritima* III., 63.-150.
1995. *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb.
- Lane, F. C.
1965. *Navires et constructeurs a Venise pendant la Renaissance*, Paris.
1966. *Venice and History*, Baltimore.
- Le Goff, J.
1974. *La civilisation de l'Occident médiéval*, srp. pr. *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd.
- Lučić, J.
1979. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb.
1991. *Dubrovačke teme*, Zagreb.
- Matković, P.
1863. "Trgovački ugovor republike mletačke sklopljen s knezovi senjskimi 1408. i 1445. (Prinesak za trgovačku povjestnicu)", *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* VII., 149-160.
- Mirković, M.
1958. *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb.
- Novak, G.
1923. *Split u suvjetskom prometu*, Split
1957. *Povijest Splita*, Knjiga prva, Split.
1961. *Povijest Splita*, Knjiga druga, Split.
- Novak- Sambrailo, M.
1972. "Matrikula bratovštine svetog Jakova iz Galicije u Zadru", *Radovi Arhiva JAZU*, Zagreb, 5.-31.
- Novak, V.-Skok, P.
1952. *Supetarski kartular*, Zagreb.

- Pederin, I.
1996. *Jadranska Hrvatska u povijesti starog europskog bankarstva*, Split.
- Petricioli, I.
1965. "Lik Zadra u srednjem vijeku", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru*, 11-12, Zadar.
- Praga, G.
1931. "Un prestito di Francesco il Vecchio da Carrara al comune di Zara (1366)", *Archivio storico per la Dalmazia*, Anno VI, Vol. X, Fasc. 58.
- Prijatelj, K.
1968. *Dubrovačko slikarstvo XV-XVI stoljeća*, Zagreb.
- Raukar, T.
1969.-1970. "Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću", *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 7-8*, Zagreb, 19.-79.
1970.-1971. "Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću", *Historijski zbornik XXIII-XXIV*, 215.-264.
1977a. *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb.
1977b. "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest 10*, 203.-225.
1979. "Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti", *Mogućnosti 1*, Split, 108.-118.
1980.-1981. "Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću", *Historijski zbornik XXXIII-XXXIV*, 139.-209.
1982. "Komunalna društva u Dalmaciji u XV. st. i u prvoj polovini XVI. stoljeća", *Historijski zbornik XXXV*, 43.-118.
1983. "Grofovi Celjski i hrvatsko kasno srednjovjekovlje", *Historijski zbornik XXXVI*, 113.-140.
1987. "Srednjovjekovni Brač na razmeđu društava", *Brački zbornik 15*, Supetar, 45.-59.
1988. "Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945.-1985)", *Historijski zbornik XLI*, 61.-75.
1995. "I fiorentini in Dalmazia nel secolo XIV", *Archivio storico italiano*, CLIII, N. 566, 657.-680.
1996. "Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo", *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, 35.-48.
1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb.
2000. "Jadranski gospodarski sustavi: Split 1475.-1500. godine", *Rad HAZU* 480, 49.-125.
- Raukar, T. - Petricioli, I.
- Švelec, F. - Peričić, Š.
1987. *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar.
- Roller, D.
1951. *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, 2, Zagreb.

1955. *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, 5, Zagreb
- Stipišić, J.
1967. "Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra", *Zadarska revija*, XVI, 2-3, 184.-192.
- Šunjić, M.
1961. "Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463", *Historijski zbornik* XIV, 119.-145.
- Tadić, J.
1968. "Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV veka", *Zbornik Filozofskog fakulteta*, X-1, Beograd, 519.-539.
- Tkalčić, I.
1909. "O staroj zagrebačkoj trgovini", *Rad JAZU* 176, 177.-238. i 178, 87.-114.
- Vekarić, N.
1993. *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, I.-II., Dubrovnik.
- Vidović, R.
1984. *Pomorski rječnik*, Split.

